LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT

ONTWIKKELINGSSCHETS VAN DE NEDERLANDSE LANDBOUW NA 1950

E-341696

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT

ONTWIKKELINGSSCHETS VAN DE NEDERLANDSE LANDBOUW NA 1950

L 120
2 54 13

CONRADKADE 175 - DEN HAAG - TELEFOON (070) 61 41 61

ONTWIKKELINGSSCHETS VAN DE NEDERLANDSE LANDBOUW NA 1950

INHOUD

INLEIDING

§ 1. De betekenis van de landbouw voor de Nederlandse economie
1.1 De landbouw als deel van de Nederlandse economie
1.2 Prijsontwikkeling en inflatie
1.3 Regionale verschillen
1.4 Exportsaldo agrarische produkten en de handelsbalans

§ 2. Produktie en afzet
2.1 Sterke toeneming agrarische produktie
2.2 Matige toeneming verbruik van agrarische produkten
2.3 Samenstelling produktie en verbruikspakket
2.4 Stijgende zelfvoorzieningsgraad
2.5 Stijgende uitvoer
2.6 Toenemende invoer t.b.v. de landbouw

§ 3. Structurele veranderingen in de landbouw
3.1 Toeneming produktie per man (gemeten in sbe) door omvang en samenstelling van het produktiepakket
3.2 Vermindering arbeidskrachten
3.3 Schaalvergroting noodzakelijk
3.4 De betekenis van de produktiviteitsstijging voor de welvaartsstijging

§ 4. Prijzen, inkomensontwikkeling en vermogenspositie
4.1 Prijsontwikkeling in de agrarische sector
4.2 De inkomenspositie in de agrarische sector
4.3 Rentabiliteitsontwikkeling op akkerbouw- en weidebedrijven
4.4 De vermogenspositie en inkomensbesteding

§ 5. Toekomstige ontwikkelingen
5.1 De landbouw en de ruimte
5.2 De betekenis van de landbouw in de volkshuishouding
5.3 Toekomstige ontwikkeling produktie en exportsaldo
5.4 Structuurverandering en produktiviteitstoeneming
5.5 Prijs en inkomensontwikkeling
5.6 Verticale integratie wordt belangrijker
5.7 De sociale positie van de agrarische bevolking

ONTWIKKELINGSSCHETS VAN DE NEDERLANDSE LANDBOUW NA 1950

Dr. A.Maris en Drs. J.H.Post

Inleiding

Uit de opvallende veranderingen in de agrarische bedrijfstak, welke na 1950 hebben plaatsgehad, moet men wel concluderen dat het leven in de landbouw allerminst genoeglijk en rustig voortrolt. Integendeel, we ontkomen niet aan de indruk dat de landbouw in de volkshuishouding de rol van opgejaagde is opgedrongen. Vele werkers in de landbouw zijn weliswaar niet letterlijk weggejaagd, maar werden wel economisch gedwongen een ander beroep te zoeken, terwijl de blijvers werden genoodzaakt ingrijpende veranderingen aan te brengen in het produktenpakket, in de wijze van produceren en in de afzet van produkten. In feite is alles in de landbouw in beweging en is de betekenis van de landbouw binnen de agribusiness en binnen de volkshuishouding sterk gewijzigd. Mede als gevolg hiervan is de positie van de agrarische bevolking in de maatschappij gewijzigd en vooral in de plattelandssamenleving minder dominerend geworden.

Hierbij dient te worden onderstreept dat het landbouwvraagstuk in de economisch ontwikkelde landen niet is ontstaan door een achterlijke produktietechniek. Het tegendeel is zelfs het geval. Het zijn juist de snelle en grote veranderingen in het produktieproces - waardoor het aanbod sterker is gestegen dan de koopkrachtige vraag, de werkgelegenheid sneller is gedaald dan het vertrek van arbeidskrachten en de bewerkingscapaciteit sterker is toegenomen dan de bedrijfsomvang - die geleid hebben tot een verstoring van het marktevenwicht en een druk op de prijzen en tot de noodzaak van ingrijpende veranderingen in de agrarische structuur. Het gevaar is hierbij groot dat wordt voorbijgezien aan de ongekende produktiviteitstoeneming die met deze grote veranderingen gepaard is gegaan. Het is niet denkbeeldig dat de stofwolk die deze veranderingen hebben opgeworpen de positieve bijdrage die de landbouw aan de welvaartstoeneming heeft geleverd, aan het gezicht onttrekt.

Hierbij dringt zich de vraag op, waarom de landbouw na 1950 zo in beweging is geraakt. Weliswaar was ook de groei van de produktie per werker in een lange periode voor 1940 aanzienlijk, maar deze werd hoofdzakelijk veroorzaakt door belangrijke vorderingen in het biologisch-technische vlak, waardoor de kg-opbrengsten per ha en per dier werden vergroot binnen de bestaande agrarische structuur. Opvallende veranderingen in de man-land verhouding, in de bedrijfsgrootte en in de arbeidsorganisatie deden zich vóór 1940 niet voor.

Na 1950 heeft de ontwikkeling van de landbouw m.n. in West-Europa een extra dimensie gekregen. De ongekende economische groei die West-Europa sinds 1950 te

zien heeft gegeven, met als consequentie een sterke verhoging van de beloningsaanspraken voor arbeid, noodzaakte de landbouw om in een fors tempo arbeidsbesparende technieken toe te passen. Door deze mechanisch-technische ontwikkeling - de biologisch-technische vooruitgang is hierbij nog steeds werkzaam - heeft de toeneming van de produktie per man een versnelling ondergaan. Door deze sterke stijging van de bewerkingscapaciteit per man in een matig expanderende bedrijfstak kregen de afvloeiing van arbeidskrachten en de schaalvergroting na 1950 een dominerend accent, en heeft het agrarische produktieproces een sterke produktiviteitsgroei te zien gegeven.

De economische groei is dus de drijvende kracht geweest die de landbouw in een stroomversnelling heeft gebracht. Afhankelijk van het gezichtspunt van waaruit de economische ontwikkeling wordt bezien kan men stellen dat economische groei welvaart brengt, de grote onruststoker is en de belangrijkste bron van milieuverstoring vormt. Het welvaartsaspect komt tot uiting in de toenemende hoeveelheid en verscheidenheid van goederen waarover de mens kan beschikken; de onrust in de voortdurende verbetering en hergroepering van de produktiefactoren die noodzakelijk is om aan de toenemende en veranderende behoeften van de mens tegemoet te komen; de milieuverstoring ten slotte blijkt duidelijk uit de vervuiling van water, lucht en aarde en uit de bestemmingswijzigingen van de ruimte voor diverse menselijke occupatievormen.

Ook de landbouw heeft duidelijk met genoemde drie aspecten te maken. Immers de agrarische producenten brengen een rijk en gevarieerd produktenpakket voort; zeer pregnant ondervinden de agrarische werkers de onrust die een hergroepering en kwaliteitsverbetering van de produktiefactoren met zich meebrengen en in de derde plaats is de landbouw zeer nauw betrokken bij de bestemming en het beheer van het grootste deel van de ruimte en - zij het in mindere mate - bij de neveneffecten van milieuvervuiling. De aanpassingen die de landbouw na 1950 te zien hebben gegeven, hebben tot doel gehad, de interne en externe concurrentiepositie van de agrarische sector te versterken en een bijdrage te leveren aan de bevordering van welvaart en welzijn van de gehele samenleving.

In deze schets over de ontwikkelingstendenties in de Nederlandse landbouw zal in de eerste vier paragrafen aandacht worden besteed aan drie belangrijke aspecten van deze ontwikkeling. In de eerste paragraaf wordt ingegaan op de betekenis van de landbouw in de nationale economie en op de toenemende verwevenheid van de landbouw in de volkshuishouding. In de tweede paragraaf wordt aandacht besteed aan de omvang en samenstelling van het agrarische produktenpakket, aan het verbruik en aan de handelsstromen.

In de derde paragraaf worden de structurele veranderingen belicht in samenhang met de sterke toeneming van de arbeidsproduktiviteit.

In de vierde paragraaf wordt weergegeven hoe de prijs- en inkomensontwikkeling is geweest. Heeft de landbouw een redelijk aandeel gekregen in de welvaartsontwikkeling en zijn de inspanningen die de agrarische werknemers zich hebben getroost, in voldoende mate beloond?

In een slotparagraaf wordt nog ingegaan op de perspectieven voor de landbouw en op de issues waarmee de landbouw in de komende jaren zal worden geconfronteerd.

§ 1. De betekenis van de landbouw voor de Nederlandse economie

1.1 De landbouw en de agribusiness als deel van de Nederlandse economie

Nederland is een van de kleinere landen in de EG; de totale oppervlakte land (incl. water) vormt slechts 3% van de oppervlakte van de hele Gemeenschap. Hier staat tegenover, dat het aandeel in de bevolking belangrijk groter is: bijna 7% van alle consumenten woont in Nederland; uit deze twee cijfers blijkt de veel grotere bevolkingsdichtheid in vergelijking met de andere lidstaten. Vermeldenswaard is dat, ondanks het grote aantal inwoners per km2, verhoudingsgewijs veel (ca 70%) land als landbouwgrond in gebruik is. In de afgelopen tien jaar is de bevolking in Nederland sneller toegenomen dan elders, desondanks verliep de vermindering van de oppervlakte cultuurgrond ongeveer in hetzelfde tempo als in de gehele Europese Gemeenschap. Voor een deel is dit het gevolg van de nog voortgaande inpoldering van de voormalige Zuiderzee. In de komende jaren zal de bevolkingsgroei afzwakken, maar nog altijd groter zijn dan die van de gehele Gemeenschap. Zowel door de toeneming van de bevolking als door de stijgende welvaart neemt het ruimtegebruik voor niet-agrarische doeleinden verder toe. Dit impliceert een verdere teruggang van de oppervlakte cultuurgrond. De landbouw in een dichtbevolkt en welvarend land als Nederland, wordt bovendien bij de bedrijfsuitoefening in toenemende mate geconfronteerd met bestuurlijke maatregelen, onder meer op het gebied van planologie en milieu. Het braakliggen van gronden, zoals dat in andere lidstaten wel voorkomt (bv. in West-Duitsland) speelt in Nederland geen rol van betekenis.

'abel 1. Oppervlakte, bevolking en inkomen in Nederland en de EG-6 in 1970

	Nederland		EG-6		Nederland t.o.v.EG-6 in procenten	
	abs.	index 1960=100	abs.	index 1960=100	1960	1970
L. Opp. cult.grond in mln. ha.	2.205	95	69.896	96	3,2	3,2
2. Bevolking in mln. per 1/7	13,1	114	189,8	110	6,7	6,9
3. Inwoners per km2 land	357	112	162	109	215	220
4. Beroepsbevolking x 1.000	4.678	112	76.352	103	5,6	6,1
5. Agrarische beroepsbev. x 1.000	330	72	9.514	65	3,1	3,5
6. Idem in % van 4	7,1	65	12,5	63	55	57
7. BNP in mrd.$	31,3	279	485,1	254	5,9	6,5
8. Bruto-toegevoegde waarde landbouw m.p. in mrd.$	1,7	179	23,9	154	6,2	7,2
9. Idem in % van 7	5,5		4,9			
0. BNP per hoofd van de bevolking in $	2.400	245	2.600	230	88	93
1. BNP per hoofd v.d.beroepsbevolking in $	6.700	250	6.400	246	104	105
2. Toegevoegde waarde landbouw p.hoofd v.d. agr.beroepsbevolking	5.200	248	2.500	239	198	205

abel 2.

innen de Nederlandse economie verdiende inkomens in samenhang met de produktie n afzet van in Nederland voortgebrachte land- en tuinbouwprodukten; netto-toegevoegde aarde in % van het nationaal inkomen

	1958	1963	1970 1)
	% van het nat.inkomen		
etto-toegevoegde waarde van de grarische bedrijfstak	11,1	8,6	6,2
n andere bedrijfstakken geïnduceerde etto-toegevoegde waarde	8,3	7,9	6,3
w.v. i.v.m. toelevering van grondstoffen en diensten aan land- en tuinbouw	(1,7)	(1,6)	(1,4)
i.v.m.verwerking en distributie van Nederlandse land- en tuinbouwproduktie	(6,6)	(6,3)	(4,9)
otale netto-toegevoegde waarde binnen de ederlandse economie	19,3	16,5	12,5
dem in miljoenen glds.	5.700	7.100	11.500
w.v. inkomen in land- en tuinbouw	58%	52%	50%
inkomen buiten de land- en tuinbouw	42%	48%	50%

) Raming.

ron: Afgeleid uit CBS-gegevens.

Evenals in andere EG-landen is de omvang van de agrarische beroepsbevolking na de Tweede Wereldoorlog sterk gedaald. Het aandeel van de beroepsbevolking, dat thans nog in de agrarische sector werkzaam is (7%), is belangrijk kleiner dan gemiddeld in de EG. Dit neemt niet weg, dat de netto-produktie of wel de toegevoegde waarde van de agrarische bedrijfstak in de afgelopen 10 jaar nog aanzienlijk is gestegen. Per saldo nam de netto-landbouwproduktie verhoudingsgewijs nog iets meer toe dan gemiddeld in de EG. Het volume van de netto-produktie steeg zowel in de periode 1950-1960 als in de periode 1960-1970 jaarlijks met 2,7%.

Hoewel in Nederland in verhouding tot de gehele gemeenschap slechts een gering deel van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam is, mag de economische betekenis van deze bedrijfstak niet worden onderschat. Zo is het aandeel van de Nederlandse landbouw in de netto-landbouwproduktie van de EG 7,2% ruim het dubbele van het aandeel van Nederland in de agrarische beroepsbevolking van de EG (3,5%) terwijl voorts de netto-produktie per ha in Nederland ruim twee keer zo groot is als gemiddeld in de EG. Dit duidt tevens op het kapitaal-intensieve karakter van de landbouw in Nederland.

Voor het verkrijgen van een beeld van de economische betekenis van de agrarische sector voor de volkshuishouding moet men overigens niet alleen letten op o.m. het aandeel van deze sector in het nationaal inkomen maar ook op het inkomensaandeel van die sectoren waarvan de economische bedrijvigheid samenhangt met de agrarische produktie. In dit verband moet worden gedacht aan de bedrijfstakken die grondstoffen en diensten toeleveren aan de land- en tuinbouw en aan de bedrijfstakken die Nederlandse land- en tuinbouwprodukten verwerken en distribueren. Het inkomen in deze bedrijfstakken was in 1970 ongeveer even groot als in de agrarische bedrijfstak. In Nederland werd dus in 1970 12,5% van het nationaal inkomen verdiend in samenhang met de produktie, verwerking en afzet van in Nederland voortgebrachte land- en tuinbouwprodukten.

Zoals reeds gezegd gaat de hoge groeivoet van het reële nationale inkomen gepaard met een relatieve daling van de bijdrage van de agrarische bedrijfstak tot het nationaal produkt. Ook de bijdrage van de landbouwafhankelijke sectoren neemt echter geleidelijk af, zij het in mindere mate. Deze veranderingen weerspiegelen de relatieve verschuivingen binnen het groeiende pakket van gevraagde goederen en diensten als gevolg van de toeneming van het reële inkomen per hoofd. De veranderingen in de vraag roepen nl. - via veranderingen in prijsverhoudingen van produkten en produktiemiddelen - een voortdurende heroriëntering van het produktie-apparaat op. Dit complexe en dynamische proces van economische ontwikkeling stelt de landbouw in de rijke landen voor bijzondere aanpassingsproblemen.

Het inkomen per hoofd is in Nederland in de afgelopen 10 jaar reëel met ca. 40% gestegen en is nu bijna even hoog als gemiddeld voor de gehele Gemeenschap. Doordat er in Nederland verhoudingsgewijs minder vrouwen aan het arbeidsproces deelnemen, is echter de beroepsbevolking relatief klein, zodat per hoofd van de beroepsbevolking gemiddeld iets meer wordt verdiend dan in de EG. In de Nederlandse landbouw was in 1970, een overigens ongunstig jaar voor de agrarische bedrijfstak, het inkomen per werkende lager dan voor de gehele economie. Het inkomen was echter belangrijk hoger dan het gemiddeld inkomen in de EG-landbouw. Ook wanneer men rekening houdt met het feit dat het aantal agrarische arbeidskrachten in de EG waarschijnlijk zal zijn overschat, is toch de inkomenspositie van de agrarische bevolking in Nederland aanzienlijk gunstiger dan gemiddeld in de EG.

1.2. Prijsontwikkeling en inflatie

Tabel 3. Ontwikkeling prijzen agrarische produkten (1961/62-1963/64 = 100)

	1961/62-1963/64	1964/65-1966/67	1967/68-1969/70	1970/71-1971/72
prijzen particuliere consumptie 1)	100	116	130	148
prijzen voedings- en genotmiddelen 1)	100	117	130	143
Producentenprijzen:				
verbruikspakket 2)	100	115	119	127
produktiepakket	100	113	119	124
akkerbouwprodukten	100	116	114	117
melk- en zuivelprodukten	100	122	130	140
vlees en eieren	100	114	123	126
groenten	100	97	97	102
fruit	100	86	84	92

1) 1961/62 = 1961 etc.
2) excl. agrarisch verbruik

De inkomensontwikkeling wordt uiteraard mede bepaald door de prijsontwikkeling. In het algemeen kan worden gesteld dat de landbouw de prijsontwikkeling noch van de kostenfactoren noch van de eindprodukten zelfstandig kan beïnvloeden. De agrarische bedrijfstak is dus als prijsnemer geen bron van inflatie, maar de inkomensontwikkeling in deze sector wordt wel beïnvloed door de inflatie.

In de jaren zestig zijn de prijzen van voedings- en genotmiddelen iets minder gestegen dan het prijspeil van de gezinsconsumptie. Een nog geringere toeneming vertonen de producentenprijzen van land- en tuinbouwprodukten. Hierin komt onder meer tot uitdrukking dat de produktiviteitsstijging in de sectoren verwerking en diensten lager is dan in de land- en tuinbouw.

In het midden der jaren zestig lag het prijspeil van agrarische produkten belangrijk boven het peil in de eerste jaren van het vorige decennium. Vooral de prijzen voor akkerbouwprodukten, melk- en zuivelprodukten en rundvlees namen verhoudingsgewijs sterk toe. Voor een groot deel hield dit verband met de prijstoenadering in het kader van de landbouwintegratie binnen de EG. In het laatste gedeelte van de jaren zestig (1967/68 - 1969/70) zwakte de prijsstijging belangrijk af, met name voor de reeds genoemde produkten. Voor een belangrijk deel hing dit samen met de stijgende zelfvoorzieningsgraad van de EG, met name voor melk, granen en suiker. Hier komt bij dat de inflatie in de tweede helft der jaren zestig groter was dan in de eerste helft, waardoor de prijzen van de primaire kostenfactoren sterker stegen dan voordien. De inkomensontwikkeling in de landbouw kwam daardoor aan het eind van het vorige decennium onder druk te staan.

Tabel 4. Oppervlakte, bevolking en inkomen in de Nederlandse regio's in 1970 [1] [2]

	Noord[3]		Oost[4]		West[5]		Zuid[6]	
	abs.	index 1960=100	abs.	index 1960=100	abs.	index 1960=100	abs.	index 1960=100
)pp.cult.gr.x1000 ha	611,9	96	516,2	95	551,1	91	433,8	91
)evolking in mln	1,42	112	2,47	116	6,39	111	2,83	118
:nwoners per km2	159	110	272	116	617	110	387	118
,gr.ber.bev.in %	13	54	12	60	4	67	8	53
,gr.inkomen in %	10,2		7,5		5,1		5,3	
[et landb.samenh.ink.								
.n andere bedrijfs-								
;akken in %	12,1		7,5		4,8		7,0	
:nkomen per hoofd	6.400	230	6.600	241	7,900	244	6.900	231
:nkomen p.hfd.ber.-								
)evolking	18.900	237	18.800	241	21.200	242	19.600	232
,gr.ink.p.hoofd	15.100	225	11.500	206	24.000	233	12.600	265
,gr.ber.bevolking								

1) Exclusief Zuidelijke IJsselmeerpolders.
2) De cijfers in deze tabel zijn niet altijd volledig vergelijkbaar met die in tabel 1.
3) Groningen, Friesland, Drenthe.
4) Overijssel, Gelderland.
5) Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, Zeeland.
6) Noord-Brabant en Limburg.

1.3. Regionale verschillen

Binnen het betrekkelijk kleine Nederland kunnen een aantal opmerkelijke verschillen worden waargenomen. Het grootste deel van de bevolking is geconcentreerd in het westen. De bevolkingsdichtheid in dit landsdeel is daardoor bijzonder groot. Desondanks is ook de agrarische bedrijvigheid in het Westen sterk vertegenwoordigd: van de netto-agrarische produktie nam in 1970 het Westen bijna 45% voor zijn rekening, hetgeen belangrijk meer is dan het aandeel in de grondoppervlakte. Dit houdt vooral verband met het feit, dat

de tuinbouw zich voor een groot deel in het Westen bevindt. Het aandeel van de landbouw in het regionaal produkt is in het Westen overigens beperkt (5%). In de andere landsdelen is de landbouw voor de regionale economie veel belangrijker. De betekenis van de agrarische sector voor de regionale economie is het grootst in het Noorden. Het aandeel van de landbouw en van de landbouwafhankelijke bedrijvigheid in het regionaal produkt van de bedrijven is in dit gebied 22%. Niettemin is het aandeel van het Oosten en Zuiden in de totale agrarische produktie groter dan van het Noorden; dit komt hoofdzakelijk door de concentratie van de veredelingslandbouw in de eerstgenoemde gebieden. In alle landsdelen neemt overigens, ondanks de groei van de landbouwproduktie, de relatieve betekenis van de landbouw af.

1.4. Exportsaldo agrarische produkten en de handelsbalans

Als klein land heeft Nederland een open economie: zowel uitvoer als invoer zijn verhoudingsgewijs bijzonder groot. De waarde van het goederenvervoer (import + export) beloopt ca. 80% van het binnenlands produkt. Opmerkelijk is dat in de buitenlandse handel de agrarische produkten een belangrijke plaats innemen. De exportwaarde van de totale Nederlandse uitvoer bestaat voor bijna een kwart uit agrarische produkten, tegen ca. 11% voor de EG. Duidelijk blijkt hieruit de grote betekenis van de landbouw maar ook van de voedingsmiddelenindustrie voor de Nederlandse betalingsbalans en daarmee voor de Nederlandse economie. Hierbij moet overigens wel worden bedacht dat Nederland ook een grote agrarische invoer heeft. Deze bedraagt ca. 17% van de totale invoer. In 1971 was de uitvoer ca. 3,5 mrd. gld. groter dan de invoer, het negatieve saldo van de overige goederen werd hierdoor voor meer dan 40% gedekt. De in- en uitvoer omvatten ook produkten die weinig of niets met de Nederlandse landbouwproduktie te maken hebben, zoals bv. import van tropische of sub-tropische produkten, die na veredeling door de industrie weer voor een kleiner of groter deel worden uitgevoerd. Laat men deze produkten buiten beschouwing dan overschrijdt het exportsaldo zelfs de 5 mrd. gld., niettegenstaande de zeer aanzienlijke import-behoefte aan voedermiddelen.

Tabel 5. Buitenlandse handel in agrarische produkten

	Nederland 1971		EG-6 1971		Aandeel Nederland in EG-6 in %	
	mrd.re	1961=100	mrd.re	1961=100	1961	1971
1. Bruto binnenlands produkt	36,0	290	536,5	252	5,8	6,7
2. Uitvoer goederen	13,6	315	100,0	309	13,3	13,6
3. Uitvoer agrarische produkten	3,1	276	10,6	318	34,1	29,6
4. Idem in % van 2	23		11			
5. Invoer goederen	14,7	287	98,4	306	15,9	14,9
6. Invoer agr.prod.	2,2	262	16,5	247	12,3	13,1
7. Idem in % van 5	17		15			

§ 2. Produktie en afzet

2.1 Sterke toeneming agrarische produktie

De agrarische produktie in Nederland is zowel gericht op het binnenlands verbruik als op de export. De Nederlandse agrarische producent moet daarbij niet alleen rekening houden met zijn concurrentiepositie ten opzichte van buitenlandse producenten, maar ook met veranderingen in het verbruikspatroon als gevolg van een stijgend inkomen en veranderingen in de consumentenvoorkeuren. Zowel door het een als het ander zijn er in de jaren zestig belangrijke veranderingen opgetreden in omvang en samenstelling van het produktiepakket voor de Nederlandse landbouw.

Tabel 6. Volume-ontwikkeling landbouwproduktie excl. tuinbouwprodukten Nederland en EG-6 (in constante producentenprijzen 1967/68-1969/70)

	gem. 1967/68 1969/70 mrd.gld.	1961/62-1963/64	1964/65-1966/67	1967/68-1969/70	1970/71
1. Landbouwproduktie Nederland	9,0	100	105	120	135
2. Idem EG-6	109,0	100	105	119	122
3. Produktie akkerbouw Nederland	1,4	100	104	114	109
4. Idem EG-6	31,3	100	104	119	115
5. Produktie melk Nederland	2,9	100	103	112	120
6. Idem EG-6	27,6	100	106	113	108
7. Produktie rund- en kalfsvlees Nederland	1,5	100	98	115	135
8. Idem EG-6	18,1	100	94	110	117
9. Ov. vlees en eieren Nederland	3,2	100	112	137	167
10. Idem EG-6	32,0	100	114	131	147

De agrarische produktie (excl. sierteeltprodukten) nam in het vorige decennium met gemiddeld meer dan 3% per jaar toe. Opvallend is dat in het laatste gedeelte van de jaren zestig de produktietoeneming belangrijk versnelde (tabel 5). Binnen de EG behoort Nederland met België in de tweede helft der zestiger jaren tot de landen met de grootste produktietoeneming. Uit deze cijfers komt duidelijk naar voren dat de situatie in de Nederlandse en EG-landbouw sterk afwijkt van die in de ontwikkelingslanden: de produktiegroei is groter bij een aanzienlijk geringere bevolkingstoeneming. In de ontwikkelingslanden is de stijging van de produktie ongeveer gelijk aan de bevolkingsgroei.

Verreweg de belangrijkste groeisector binnen de landbouw is de veredelingslandbouw. Door de ontwikkelingen in deze sector was de totale vleesproduktie aan het eind van de jaren zestig ca. 45% groter dan aan het begin van dit decennium. Vooral in het tweede gedeelte van deze periode was de produktiegroei bijzonder groot. Ook de melkproduktie nam toe, zij het minder spectaculair dan de produktie van vlees. Het groeitempo van de akkerbouwproduktie was daarentegen belangrijk kleiner dan in de andere produktierichtingen. De laatste

jaren is de produktietoeneming in de akkerbouw verhoudingsgewijs zelfs minder groot dan in de gehele EG.

Tabel 7. Volume-ontwikkeling verbruik landbouwprodukten[1] Nederland en EG-6; berekend op basis van producentenprijzen gem. 1967/68-1969/70

	gem. 1967-68 1969-70 mrd.gld.	1961/62- 1963/64	1964/65- 1966/70	1967/68 1969/70	1970/71
Algemene gegevens					
Omvang bevolking		100	104	108	111
Particuliere consumptie[2]		100	120	141	165
Bestedingen voedings- en genotm.[2]		100	111	120	141
Verbruik land- en tuinb.produkten		100	104	112	117
Landbouwprodukten[3]					
Verbruik landbouwprodukten(totaal)	7,8	100	105	111	117
Idem EG-6	116,4	100	106	116	122
Verbruik akkerbouwprodukten	2,9	100	102	105	114
Idem EG-6	37,5	100	105	113	119
Verbruik melk en zuivelpr.Nederland	1,8	100	100	101	96
Idem EG-6	25,6	100	104	106	105
Verbruik vlees Nederland	3,1	100	107	119	129
Idem EG-6	53,3	100	108	123	135

1) Incl. agr.verbruik
2) 1961/62 = 1961 etc.
3) Excl. tuinbouwprodukten

2.2 Matige toeneming verbruik van agrarische produkten

De bestedingen voor voedings- en genotmiddelen nemen met gemiddeld ca. 3% per jaar toe. Dit is belangrijk minder dan de volumestijging van de totale particuliere consumptie, die gemiddeld meer dan 5% per jaar bedraagt. Bescheidener nog is de toeneming van de consumptie van land- en tuinbouwprodukten met slechts gemiddeld 2% per jaar. De grotere stijging van de uitgaven voor voedings- en genotmiddelen is een gevolg van de grotere toeneming van de vraag naar "diensten" en "voorbewerking" in het voedingsmiddelenpakket. De betekenis van de voedingsmiddelenindustrie voor de afzet van land- en tuinbouwprodukten neemt hierdoor geleidelijk toe. Daar het verbruik van voedingsmiddelen per hoofd in de jaren zestig minder is gestegen dan het reële inkomen per hoofd en bovendien de prijzen van voedingsmiddelen minder toenamen dan het prijspeil van de gezinsconsumptie is het aandeel van voedings- en genotmiddelen in de gezinsuitgaven geleidelijk gedaald. In het begin van de jaren zeventig was nog 26% van de gezinsuitgaven bestemd voor voedingsmiddelen.

In sterke mate bepalend voor de ontwikkeling van het binnenlands verbruik is de bevolkingsgroei. In de jaren zestig kwam de groei van de consumptie van agrarische produkten voor meer dan de helft op rekening van de bevolkingsaanwas.

Het resterende deel van de stijging van de consumptie wordt verklaard door een groter verbruik per hoofd van de bevolking. Hierbij is het calorieverbruik per hoofd de laatste jaren vrijwel gelijk gebleven. De toeneming van het hoofdelijk verbruik wordt dan ook veroorzaakt door een vervanging van goedkopere (plantaardige) door duurdere (dierlijke) produkten. Dit deel van de stijging van het verbruik wordt mogelijk gemaakt door de toeneming van het inkomen per hoofd van de bevolking.

Opvallend is dat het vleesverbruik in de jaren zestig aanzienlijk is gestegen. Het vleesverbruik in de EG steeg overigens nog sterker. Weliswaar is ook het verbruik van akkerbouwprodukten belangrijk toegenomen, maar dit is voor een groot deel het gevolg van een groter voederverbruik in de veehouderij. Mede op basis daarvan is de uitbreiding van de produktie in deze laatste sector gerealiseerd. Hiertegenover stagneert in Nederland en in iets mindere mate eveneens in de EG de afzet van melk- en zuivelprodukten.

Tabel 8. Procentuele samenstelling produktie- en verbruikspakket van landbouwprodukten[1]) (excl. tuinbouwprodukten) in Nederland en de EG-6 en het aandeel van Nederland in de produktie en het verbruik van de EG-6 in 1967/68-1969/70

	Nederland		EG-6		Aandeel Nederland	
	produktie	verbruik	produktie	verbruik	produktie	verbruik
	%	%	%	%	%	%
1. Tarwe	2,8	6,0	10,3	8,9	2,2	4,5
2. Voergranen	3,4	13,2	10,3	12,1	2,7	7,3
3. Aardappelen	6,2	3,9	3,6	3,2	14,6	8,3
4. Suiker(bieten)	3,4	4,5	2,8	2,6	10,2	11,7
5. Oliezaden	0,2	9,1	1,7	5,5	0,9	11,1
6. Totaal plantaard. prod.(1 t/m 5)	16,0	36,7	28,7	32,3	4,6	7,6
7. Melk	32,5	23,4	25,3	22,0	10,7	7,1
w.v. winbaar vet	22,7	13,9	17,0	14,8	11,1	6,3
ondermelk	9,8	9,5	8,3	7,2	9,7	8,9
8. Rund- en kalfsvlees	16,2	15,7	16,6	17,5	8,1	6,0
9. Varkensvlees	21,0	13,7	13,6	12,7	12,9	7,2
10. Pluimveevlees	5,8	1,9	4,3	4,1	11,2	3,2
11. Overig vlees	3,4	4,3	6,3	6,5	4,4	4,4
12. Eieren	5,1	4,3	5,2	4,9	8,2	5,9
13. Totaal dierlijke prod. (7 t/m 12)	84,0	63,3	71,3	67,7	9,8	6,3
14. Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	8,3	6,7
15. Idem in mln. gld.	9.064	7.804	109.058	116.427		

1) Incl. agrarisch verbruik

2.3 Samenstelling produktie en verbruikspakket

De Nederlandse landbouw is in sterke mate gericht op de dierlijke produktie: 84% van de produktiewaarde bestaat uit veehouderijprodukten; voor de EG is dit percentage 71. Het Nederlandse aandeel in de dierlijke produktie van de zes EG-landen bedraagt bijna 10%. Binnen de veehouderij heeft een zekere specialisatie in de vleesproduktie plaats, zo bestaat niet minder dan 46% van de landbouwproduktie uit vlees. Door de spectaculaire groei van de varkenshouderij en de pluimveemesterij is het aandeel van deze sectoren in het produktiepakket in de zestiger jaren toegenomen van 19% tot 27%. Hoe groot de produktie in deze sectoren is blijkt ook uit het aandeel in de totale EG-produktie, deze bedraagt voor varkensvlees 13% en voor pluimveevlees 11%.

Niettegenstaande de toeneming van de kalfsvleesproduktie ligt in de rundveehouderij het accent nog altijd op de melkproduktie. Het aandeel in de EG-produktie is voor melk dan ook belangrijk groter dan voor rund- en kalfsvlees.

Het aandeel van de akkerbouw, zowel in het Nederlandse produktiepakket (16%) als in de EG-akkerbouwproduktie (5%) is slechts gering. Het pakket akkerbouwprodukten verschilt echter in samenstelling zeer sterk met het EG-pakket. Voor aardappelen bijvoorbeeld nam in Nederland de produktie sterk toe, terwijl de produktie in de EG belangrijk afnam; het aandeel in de EG-produktie steeg daardoor tot niet minder dan 15%. Ook in de produktie van suikerbieten heeft Nederland in de EG een verhoudingsgewijs groot aandeel. Hier staat tegenover, dat het Nederlandse aandeel in de Europese graanproduktie slechts gering is, waarbij met name voor de voergranen een belangrijke teruggang valt waar te nemen.

In de samenstelling van het verbruikspakket verliezen de melk- zuivel- en akkerbouwprodukten terrein. Hiertegenover nam het aandeel van vlees in het verbruikspakket in de loop van de jaren zestig toe van 32% tot 36%. Wanneer men het verbruikspakket zou beperken tot het menselijk verbruik is deze stijging nog groter; door het toegenomen verbruik van krachtvoer en van ondermelk voor de dierlijke produktie is nl. de daling van het verbruiksaandeel van beide eerdergenoemde produktensectoren in het hier beschouwde verbruikspakket beperkt gebleven.

Met het verbruik in de EG zijn er een aantal opmerkelijke verschillen. In de eerste plaats neemt het vleesverbruik in het EG-pakket (42%) een grotere plaats in dan in het Nederlandse pakket, dit geldt met name voor het verbruik van rund- en kalfsvlees, pluimveevlees en overig vlees (schapevlees, etc.). In de tweede plaats is in Nederland het aandeel van aardappelen en suiker groter dan in het EG-verbruikspakket. In de derde plaats is ook het aandeel van het melkverbruik groter dan in de gehele Europese Gemeenschap. Het verbruik van

boter is in dit land met zijn relatief grote melkveehouderij overigens belangrijk kleiner dan in de andere EG-landen.

Tabel 9. De zelfvoorzieningsgraad van een aantal landbouwprodukten (excl. tuinbouwprodukten)

	Nederland			Europese Gemeenschap	
	gem. 1961/62-1963/64	gem. 1967/68-1969/70	gem. 1970/71-1971/72	gem. 1961/62-1963/64	gem. 1967/68-1969/70
1. Granen	35	38	33	83	92
w.v. tarwe	40	54	52	95	108
2. Aardappelen	163	186	213	103	105
3. Suikerbieten	94	93	90	92	102
4. Oliezaden	3	2	1	32	29
5. Tot.plantaardige produkten	46	51	42	87	95
6. Melk	129	121	128	102	108
w.v.winbaar vet	154	190	224	101	107
ondermelk	128	119	126	102	109
7. Rundvlees	92	82	83)	92	89
8. Kalfsvlees	251	653	1115)		
9. Varkensvlees	147	178	198	100	100
10. Pluimveevlees	302	351	397	67	98
11. Eieren	204	138	146	95	98
12. Tot.dierl.prod.	140	154	172	97	99
13. Totaal	104	121	122	94	97

2.4 Stijgende zelfvoorzieningsgraad

Uit de zelfvoorzieningsgraad, die is weergegeven in tabel 9, blijkt duidelijk hoe sterk Nederland betrokken is bij het internationale handelsverkeer in landbouwprodukten. Enerzijds zijn er een aantal agrarische produkten, waarvan de eigen produktie slechts een beperkt deel van het verbruik dekt. Dit betreft in hoofdzaak akkerbouwprodukten, met name granen en oliezaden en in mindere mate suiker(bieten). Bovendien heeft Nederland een tekort aan rundvlees. In het algemeen gaat het hier om produkten, waarvan de voortbrenging relatief veel grond vereist en weinig arbeid. Anderzijds is er een veel groter aantal produkten, waar de produktie het verbruik verre overtreft. Dit geldt in het bijzonder voor kalfs-, varkens- en pluimveevlees. Voorts is de produktie van melkvet bijna het dubbele van het verbruik. Bij aardappelen is dit eveneens het geval.

In de jaren zestig is alleen de zelfvoorzieningsgraad van eieren belangrijk gedaald. De produktie is nu nog slechts ca. 40 à 50% groter dan het verbruik. Ook de zelfvoorzieningsgraad van rundvlees liep terug. Hiertegenover

steeg de zelfvoorzieningsgraad van de andere vleessoorten. Opvallend is de sterke stijging van de zelfvoorzieningsgraad van melkvet. Mede door de uitbreiding van de kalfsvleesproduktie bleef voor ondermelk de zelfvoorzieningsgraad vrijwel gelijk. Bij de akkerbouwprodukten valt de stijging van de zelfvoorzieningsgraad van aardappelen op, dit betreft zowel consumptie-aardappelen als pootaardappelen en fabrieksaardappelen (resp. aardappelzetmeel).

Per saldo was de produktie aan het eind van de jaren zestig ruim 20% groter dan het verbruik. Voor dierlijke produkten bedroeg dit percentage zelfs ruim 50. Ook voor de gehele EG nam de zelfvoorzieningsgraad toe, maar de totale produktie was, in tegenstelling tot Nederland, kleiner dan het verbruik. Voor een aantal belangrijke produkten zoals m.n. melk, tarwe en suiker was de Gemeenschap echter meer dan zelfvoorzienend.

Tabel 10. Volume-ontwikkeling van het grondstoffenbestanddeel[1] van de export van land- en tuinbouwprodukten en samenstelling van het desbetreffende exportpakket; (op basis van agrarische producentenprijzen gem. 1967/68-1969/70)

	1961/62-1963/64	1964/65-1966/67	1967/68-1969/70	1970/71-1971/72	%-aandeel 1970/71-1971/72
1. Akkerbouwprodukten	100	144	176	204	22,6
2. Melk en zuivelprodukten	100	113	143	189	24,4
3. Rundvee en -vlees	100	134	177	221	10,7
4. Varkens en -vlees	100	140	209	304	17,5
5. Pluimvee en -vlees	100	153	236	320	7,5
6. Eieren	100	48	51	59	2,7
7. Ov.veehouderijprodukten	100	147	173	196	2,4
8. Groenten	100	135	167	196	10,5
9. Fruit	100	139	148	201	1,8
10. Totaal (excl.sierteeltprod.)	100	125	161	205	100,0

1) In bewerkte of onbewerkte vorm.

2.5 Stijgende uitvoer

Uit het voorgaande blijkt dat de produktie in de jaren zestig beduidend meer is toegenomen dan het verbruik. Als gevolg hiervan is de export sterk gestegen: in nog geen tien jaar is het uitvoervolume van land- en tuinbouwprodukten (excl. sierteeltprodukten) verdubbeld.

Doordat voor tal van produkten de produktie het verbruik verre overtreft, vertoont het exportpakket een rijk gevarieerde samenstelling. Tabel 10 geeft hiervan een summier beeld. De ontwikkeling van de samenstelling van het pakket laat een verschuiving zien ten gunste van de vleesexport (excl. rundvlees, waarvoor Nederland een tekort heeft). Het aandeel van vlees in het exportpakket van de landbouw (tabel 10) bedroeg in het begin van de jaren zeventig ruim 35%

tegen ruim 26% in het begin van het voorafgaande decennium. De uitvoer van vlees is daardoor thans belangrijker dan die van melk- en zuivelprodukten. Het aandeel van deze laatste groep produkten bedroeg aan het eind van de jaren zestig ongeveer een kwart van de export.

Tabel 11. De uitvoer van agrarische produkten naar landen van bestemming in % (op basis exportwaarde 1971) [1]

	Totaal Wereld mln.gld.	De Zes	De Drie[2]	Groepen 3e landen Industr. landen	Comm. landen	Ontw. landen
Akkerbouwprodukten	1.394	81	4	7	1	7
Tuinbouwprodukten	2.087	74	10	15	0	1
w.o. groenten	933	78	8	9	0	0
sierteelt	1.040	68	4	23	0	1
Veehouderijprodukten	4.595	78	4	5	1	12
w.o. vlees incl. levende dieren	2.421	94	1	1	2	1
eieren	212	89	2	6	0	3
melk/zuivel	1.963	58	7	9	0	26
Bewerkte landbouwprodukten	1.465	49	13	27	0	10
w.o. vleesprodukten	596	23	24	46	0	8
groente-/fruitprodukten	392	89	4	6	0	2
Subtotaal voor Nederlandse landbouw relevante produkten	9.542	73	7	11	1	8
Overige voedingsmiddelen	2.901	59	8	18	1	12
Industr. grondstoffen	398	55	10	22	8	3
Totaal-generaal agrar.produkten	12.840	70	7	13	1	9

1) Als gevolg van een iets andere begrenzing wijken de waardebedragen enigszins af van die in tabel 4.
2) Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken.

In het voorafgaande is de betekenis van de Nederlandse agrarische produktie aangeduid door haar weer te geven in een percentage van de produktie van de EG. Men kan echter ook de betekenis van de Nederlandse land- en tuinbouw weergeven in het aandeel van deze bedrijfstak in het handelsverkeer van de EG. Het grote belang dat Nederland heeft in de internationale handel in agrarische produkten komt duidelijk in tabel 12 naar voren. Voor een groot aantal (groepen van) produkten bedraagt het aandeel van de Nederlandse uitvoer(waarde) meer dan 40% van de EG-invoer resp. uitvoer.

Tabel 12. Nederlandse totale uitvoer van belangrijke land- en tuinbouwprodukten in relatie tot in- en uitvoer van de EG-6 (incl. intrahandel); gem. 1968, 1969 en 1970

	in % EG-invoerwaarde	in % EG-uitvoerwaarde
1. Aardappelen	53	51
2. Melk en zuivelprod.	57	40
3. Vlees	32	48
4. Eieren	49	51
5. Groenten en fruit	17	30
6. Sierteeltprodukten	97	70

2.6 Toenemende invoer ten behoeve van de landbouw

De invoer van agrarische produkten in Nederland bestaat in 1971 ruim 9 mld. gld., grotendeels uit akkerbouwprodukten, rundvlees, fruit en overige voedings- en genotmiddelen (oliën en vetten, koffie, thee, tabak etc.). Deze beide laatste groepen produkten betreffen hoofdzakelijk produkten van tropische of sub-tropische oorsprong, in 1971 ca. 4,5 mld. gld. De ingevoerde akkerbouwprodukten dienen in hoofdzaak als voedergrondstoffen voor de veehouderij, dit betreft m.n. granen en oliezaden. Het aandeel van deze beide groepen produkten (incl. invoer bestemd voor menselijk verbruik) in de totale invoer van land- en tuinbouwprodukten bedraagt ongeveer een derde. Beperkt men zich tot de invoer van voor de Nederlandse land- en tuinbouw relevante produkten, dan bedraagt het aandeel van de akkerbouwprodukten in de invoer zelfs 65 á 70%.

Tabel 13. Invoer (op volumebasis) van granen en overige veevoergrondstoffen naar gebieden van herkomst in 1962 (= gem. 1961, 1962 en 1963) en in 1971 (= gem. 1970, 1971 en 1972) (%)

	Granen		Overig krachtvoer		Totaal	
	1962	1971	1962	1971	1962	1971
1. EG-6 (intrahandel)	4	36	13	15	7	25,0
2. Overige industrielanden	78	57	38	49	67	53
(w.v. USA)	(68)	(48)	(31)	(44)	(58)	(46)
3. Ontwikkelingslanden	13	5	46	34	22	21
4. Communistische landen	4	1	3	2	4	1
	100	100	100	100	100	100
5. In miljoen ton	3,8	4,7	1,5	5,3	5,3	10,0
6. Aandeel Ned. in invoer van EG-6 in %	22	19	22	29	22	23

De grote betekenis van deze invoer van veevoergrondstoffen kan ook op andere wijze worden geïllustreerd: meer dan 80% van het benodigde krachtvoer is afkomstig uit het buitenland. Voor de EG-6 was dit percentage in 1971 ca. 40. Uit het voorgaande blijkt duidelijk de unieke positie van Nederland

binnen de EG en de grote afhankelijkheid van de Nederlandse veehouderijproduktie en de Nederlandse export van veehouderijprodukten van de invoer van krachtvoer uit het buitenland. De belangrijkste landen van herkomst zijn de USA met ca 45% van de invoer en de ontwikkelingslanden met ca 20% van de invoer. Mede onder invloed van het EG-beleid hebben zich in de invoer van veevoedergrondstoffen enkele belangrijke wijzigingen voltrokken. Zo is in de jaren zestig de import van granen minder gestegen dan de invoer van overig krachtvoer. In Nederland is deze verandering in de samenstelling van het invoerpakket groter geweest dan in de gehele EG. Bovendien is het aandeel van de overige industrielanden en met name van de USA in de graanimporten belangrijk gedaald ten gunste van de importen uit de andere EG-lidstaten. Ook de uitvoer van granen naar de andere EG landen is verhoudingsgewijs meer toegenomen dan die naar derde landen. Het aandeel van de andere EG-lidstaten in de netto-invoer is dientengevolge minder toegenomen dan het aandeel in de bruto-invoer. Hier staat tegenover dat het aandeel van de USA in de import van overige krachtvoeders in de afgelopen tien jaar is gestegen. Het aandeel van de USA in de totale Nederlandse invoer van krachtvoer is daardoor weliswaar gedaald, maar absoluut gezien belangrijk toegenomen. Voor de gehele EG is het aandeel van de USA zelfs vrijwel gelijkgebleven. Het aandeel van de ontwikkelingslanden is in de jaren zestig nauwelijks veranderd. De sterke uitbreiding van de veehouderijproduktie in het afgelopen decennium is dus mogelijk geweest mede dank zij een aanzienlijke toeneming van de import van krachtvoer uit de USA en de ontwikkelingslanden.

§ 3. Structurele veranderingen in de landbouw

Het zal niemand verbazen dat de oorzaak van de grote structurele veranderingen in de landbouw na 1950 gelegen is in de economische groei. Deze economische groei is inderdaad voor Nederland in de periode 1950 - 1970 uniek geweest; in geen enkele periode vóór 1950 was de jaarlijkse toeneming van het nationale produkt zo groot. De landbouw werd hierdoor vrijwel voortdurend geconfronteerd met een volledige werkgelegenheid buiten de landbouw en met een snelle uitbreiding hiervan. Verder kwamen er aanzienlijke veranderingen in prijsverhoudingen gepaard gaande met sterk inflatoire loon- en prijsstijgingen. De arbeidskrachten die de landbouw wilden verlaten konden dan ook meestal tegen relatief hoge lonen en aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden emplooi vinden buiten de landbouw.

De landbouw was door de sterke loonstijging genoodzaakt snel te mechaniseren omdat dit de belangrijkste mogelijkheid vormde om de arbeidskosten te drukken.

De toeneming van het werktuigenpark riep evenwel om schaalvergroting en verbetering van de agrarische infrastructuur en hiermee werden de mogelijkheden tot invoering van arbeidsbesparende technieken weer vergroot. Kortom, de landbouw raakte in de ban van de economische groei, greep de mogelijkheden van de technische vooruitgang aan en leverde daarmee een belangrijke bijdrage tot de groei.

Uit deze ontwikkelingen is de landbouw te voorschijn gekomen als een bedrijfstak die aanzienlijk kapitaalintensiever en arbeidsextensiever is geworden, waarbij de afhankelijkheid van de toeleverende, verwerkende en distribuerende bedrijfstakken sterk is toegenomen.

Omdat in de fase waarin de landbouw na 1950 kwam te verkeren het accent in de ontwikkeling vooral kwam te liggen op toepassingen van arbeidsbesparende technieken en wijzigingen in de agrarische structuur, zullen in deze paragraaf vooral de structurele veranderingen worden belicht. De verbeteringen in de biologische techniek, die reeds een lange historie hebben en ook na 1950 zijn doorgegaan, zullen in deze paragraaf slechts terloops worden aangeduid.

De inhoud van deze paragraaf beperkt zich tot de interne structurele veranderingen en heeft hoofdzakelijk betrekking op de ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit . Met name zal aandacht worden besteed aan de vermindering van de agrarische beroepsbevolking, aan de omvang en samenstelling van de produktie (gemeten in standaardbedrijfseenheden) of produktieëenheden en aan de vormen van schaalvergroting. Het zijn immers deze factoren die na 1950 een extra dimensie hebben gegeven aan de vergroting van de produktie-omvang per man, een vergroting die voor 1940 vrijwel alleen door produktie-uitbreiding werd gerealiseerd.

3.1 Toeneming produktie per man (gemeten in sbe [1]) %) door omvang en samenstelling van het produktiepakket

In de volgende tabel wordt een overzicht gegeven van de toeneming van de produktie per man en de hiervoor relevante factoren. Tevens is een prognose opgenomen voor de ontwikkeling tot 1980, hierop wordt aan het eind van deze paragraaf een toelichting gegeven.

Tabel 14 Sbe per arbeidskracht en enkele relevante factoren (excl. tuinbouw)

	Absolute cijfers	Index 1950=100			% verandering per jaar		
	1970	1960	1970	1980 prognose	'50-'60	'60-'70	'70-'80 prognose
Oppervlakte cultuurgrond x 1 000 ha	1 925	98	90	85	-0,2	-0,8	-0,5
Ha per arbeidskracht	11,27	128	198	289	+2,6	+4,1	+3,7
Aantal arbeidskrachten x 1 000	171	75	45	29	-2,8	-4,9	-4,2
Aantal sbe x 1 000	13 000	104	117	132	+0,4	+1,2	+1,2
Sbe per arb.kracht	76	141	262	455	+3,2	+6,1	+5,4
( ) idem absolute cijfers		(41)	(76)	(132)			

Uit deze tabel blijkt dat de daling van het aantal arbeidskrachten belangrijker is geweest voor de stijging van de arbeidsproduktiviteit dan de toeneming van de produktie.

Toch is ook de produktie gemeten in sbe nog toegenomen, terwijl de oppervlakte cultuurgrond is afgenomen.

Tabel 15 toont aan dat deze toeneming is veroorzaakt door de rundveehouderij en vooral door uitbreiding van de veredelingsproduktie.

Tabel 15 Ontwikkeling en samenstelling van de produktie in de landbouw gemeten in sbe (excl. tuinbouw)

	Aantal sbe x 1 000	Index 1950=100			Samenstel. prod. in sbe in %			
	1970	1960	1970	1980 prognose	1950	1960	1970	1980 prognose
akkerbouw	2 900	93	80	68	32,9	29,4	22,3	16,7
rundveehoud.	7 390	108	123	145	54,5	56,2	56,8	59,5
veredeling	2 106	151	307	418	6,2	9,0	16,2	19,6
overig	600	89	86	87	6,4	5,4	4,7	4,2
sbe per ha	6,75	107	131	156				
( ) idem absolute cijfers		(5,50)	(6,75)	(8,00)				

1) zie blz. 20

1) Sbe is een afkorting voor standaardbedrijfseenheden of produktieëenheden welke een maatstaf zijn voor de omvang van een bedrijf of bedrijfsonderdeel, berekend op basis van de beloningsaanspraken van de benodigde primaire produktiefactoren bij een moderne en doelmatige bedrijfsvoering en bij constante prijzen (prijspeil 1968)

Opvallend in tabel 15 is de spectaculaire groei van de veredelingsproduktie. De grote verschillen in groei van de rundveehouderijproduktie en de veredelingsproduktie houden verband met de aard van het veevoer dat wordt gebruikt. Het rundvee bezit de mogelijkheid om ruwvoeders te verteren. Voor ons land wordt, op caloriebasis gemeten, door het rundvee 75% van de voederwaarde gebruikt in de vorm van ruwvoer; voor varkens is dit enkele procenten en voor pluimvee nihil. Het rundvee is dus in belangrijke mate grondgebonden; het krachtvoer wordt als aanvulling op ruwvoer gegeven. De uitbreiding van de varkens en het pluimvee zijn wat de voeding betreft afhankelijk van het beschikbaar zijn van (geïmporteerd) krachtvoer en dus praktisch onafhankelijk van het areaal inheemse ruwvoedergewassen. Dit niet-grondgebonden zijn maakt een sterke groei mogelijk.

De akkerbouwproduktie is volgens tabel 15 aanzienlijk afgenomen. De vraag rijst waar deze afneming heeft plaatsgehad en of er veranderingen in het bouwplan zijn opgetreden.

Met name in de zandgebieden waar het gemengde bedrijf overwegend is, is de akkerbouw sterk in betekenis afgenomen. Er heeft hier dus een duidelijke specialisering plaatsgehad in de dierlijke produktierichting. Tegenover deze sterke daling van het totale akkerbouwareaal, tekent zich in de typische akkerbouwgebieden een duidelijke intensivering af: de hakvruchten zijn in betekenis toegenomen ten koste van de granen. Tabel 16 geeft hiervan een beeld.

Tabel 16. Het gebruik van de cultuurgrond in de EG en Nederland

	EG					Nederland		
	x mln ha	samen-stelling	1961/63=100			x 1000 ha	samen-stelling	in % van
	1970/72	in %	1964/66	1967/69	1970/72	1970/72	in %	EG
wland (incl.tuinl.)	27,2	39,8	97	92	86	743,3	34,5	2,7
jvend grasland	26,6	39,0	100	103	101	1 293,0	60,0	4,9
voedergewassen 1)	9,7	14,2	86	72	78	75,7	3,5	0,8
jvende gewassen	4,8	7,0	94	81	65	44,0	2,0	0,9
aal cultuurgrond	68,3	100,0	98	97	93	2 156,0	100,0	3,2
erbouwgewassen								
tarwe	9,66	35,3	120	121	115	146,8	19,7	1,5
gerst	4,71	17,3	101	103	94	95,5	12,8	2,0
overige granen	6,37	23,4	80	58	38	106,8	14,4	1,7
suikerbieten	1,22	4,5	114	132	138	106,6	14,3	8,7
aardappelen	1,30	4,8	96	109	116	153,8	20,7	11,8
oliezaden	0,45	1,7	104	142	244	11,0	1,5	2,4
tuinbouwgewassen								
- ov. akkerbouwgew.	3,56	13,0	97	84	83	122,8	16,6	3,5
aal bouwland	27,2	100				743,3	100	

Incl. tijdelijk grasland.

Uit tabel 16 blijkt ook dat in EEG-verband gezien het aandeel van aardappelen en suikerbieten in het areaal akkerbouwgewassen relatief belangrijk is. De relatief grote betekenis van de melkveehouderij in Nederland heeft tot gevolg dat ook het aandeel van het grasland + ruwvoedergewassen in het totale areaal cultuurgrond voor Nederland relatief groot is (64%). Het aandeel van Nederland in de EEG van de Zes bedroeg in 1971 voor de melkproduktie 11% en voor de rund- en kalfsvleesproduktie 8%.

De relatief grote omvang van de melkveehouderij in Nederland blijkt niet alleen uit het areaal grasland en ruwvoedergwassen, maar ook uit het grote krachtvoergebruik. In Nederland wordt 25% van de voederwaarde gebruikt in de vorm van krachtvoer, terwijl dat voor de EG minder dan 10% is. Van het totale krachtvoerverbruik van ruim 9 miljoen ton in 1971 gaat ongeveer 30% naar de rundveesector, de overige 70% wordt gebruikt door de varkens en het pluimvee.

Ter toelichting op de prognose tot 1980 kan ten slotte nog het volgende worden opgemerkt.

De prognose van het aantal arbeidskrachten wordt in § 3.2. nader toegelicht. De vermindering in de oppervlakte cultuurgrond is trendmatig doorgetrokken. Hierbij is rekening gehouden met het feit dat de versnelde daling van de oppervlakte

cultuurgrond in de periode 1960-70 ten dele verband houdt met statistische oorzaken. Verwacht wordt dat ondanks een trendmatige toeneming van het aantal sbe per ha in de akkerbouw o.a. door de uitbreiding van het areaal fabrieksaardappelen in de Veenkoloniën en ondanks de verdere inpoldering m.n. van Zuidelijk Flevoland het totaal aantal sbe in deze sector belangrijk zal verminderen. Dit houdt o.m. verband met de vermindering van de oppervlakte bouwland vooral op de zandgronden ten gunste van de oppervlakte grasland en voedergewassen. De verwachting dat de produktie-omvang in de rundveehouderij in de jaren 1970 - 1980 belangrijk verder zal toenemen stoelt enerzijds op de gedachte dat het areaal grasland en voedergewassen verder zal worden uitgebreid en anderzijds op de gedachte dat het aantal sbe per ha vooral op de zandgronden groter zal worden. Hierbij moet worden gewezen op de toeneming van de voederproduktie als gevolg van de sterke uitbreiding van het areaal snijmaïs in de zandgebieden en op het toenemend verbruik van krachtvoer in de rundveehouderij. Een stijging tot ca 2 melkkoeien per ha in 1980 is daardoor waarschijnlijk. De produktie-omvang in de veredelingslandbouw zal waarschijnlijk minder snel toenemen dan in de jaren 1960 - 1970. De spectaculaire groei van de veredelingslandbouw in de afgelopen jaren houdt vooral verband met de vorming van de E.G Er mag worden aangenomen dat de uitbreiding van de Gemeenschap niet een zodanige impuls zal geven dat de produktie in de jaren zeventig verhoudingsgewijs in dezelfde mate zal worden uitgebreid als in de jaren zestig. Bovendien valt door planologische en milieu-maatregelen een verdere uitbreiding van de dierlijke veredelingsproduktie m.n. in de concentratiegebieden steeds moeilijker te realiseren. Ondanks de te verwachten tragere groei zal echter omstreeks 1980 de veredelingsproduktie de akkerbouwproduktie zijn voorbijgestreefd. Als gevolg van een en ander moet worden verwacht dat de toeneming van het aantal sbe per arbeidskracht iets minder groot zal zijn dan in de jaren zestig.

3.2 Vermindering arbeidskrachten

Door de beperkte afzetmogelijkheden van de agrarische produkten moest bij de noodzakelijke stijging van de arbeidsproduktiviteit wel de nadruk komen te liggen op het vertrek van arbeidskrachten uit de landbouw. Tabel 17 laat zien dat de afvloeiing van agrarische arbeidskrachten in de periode 1950 - 1970 indrukwekkend is geweest en ook in het komende decennium nog aanzienlijk zal zijn.

Tabel 17 Ontwikkeling aantal vaste mannelijke arbeidskrachten op bedrijven met hoofdberoep landbouwer 1)

	Aantal arbeidskrachten x 1000			Index (1950=100)			Vermindering arbeidskrachten in % per jaar		
Nederland	1950	1970	1980 prognose	1960	1970	1980 prognose	50/60	60/70	70/80 prognose
Bedrijfshoofden	190	120	88	85	66	46	1,6	2,7	3,5
Zoons	90	24	12	73	27	13	3,0	9,5	6,5
Ov.arbeidskrachten	97	21	11	57	22	11	5,5	9,1	6,2
Totaal	377	171	111	75	45	30	2,8	4,9	4,1

1) In tegenstelling tot andere LEI-prognoses is hier geen rekening gehouden met tijdelijke arbeidskrachten en ook niet met arbeidskrachten die elders in de agrarische sector werkzaam zijn.

In de periode 1950 - 1970 is de agrarische beroepsbevolking meer dan gehalveerd, en voor 1970 - 1980 wordt nog een daling van ongeveer 35% verwacht.

Het zal niemand verbazen dat bij deze daling van de arbeidskrachten, de landarbeiders zich in het voorste gelid bevinden. Deze beroepsgroep is het eerste in beweging gekomen en heeft in een fors tempo de landbouw verlaten. Met nadruk mag worden vastgesteld dat een daling van bijna 100 000 tot ruim 20 000 in een tijdsbestek van 20 jaar een unieke ontwikkeling is. Door de lage sociale positie van deze beroepsgroep en de zich na 1950 sterk uitbreidende niet-agrarische werkgelegenheid met veelal hogere loner en aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden, stuitte de keuze van een ander beroep bij veel landarbeiders op weinig weerstanden. Vooral de beroepsverandering was derhalve een belangrijke factor bij de snelle daling van het aantal; hiernaast liep uiteraard de toetreding van de aanrukkende jongeren tot het beroep landarbeider sterk terug.

Wat betreft de ontwikkeling zij opgemerkt dat het dalingstempo in de tweede helft der zestiger jaren iets lager is geworden. Men mag, gezien het reeds geringe

aantal landarbeiders en de groter wordende bedrijven verwachten dat deze tendentie zich voortzet en uiteindelijk voor de zeventiger jaren zal resulteren in een halvering van het aantal tot ongeveer 11 000. Hiermee zou dan de gemiddelde jaarlijkse daling voor 1970 - 1980 ruim 6% zijn, terwijl deze daling voor de zestiger jaren ruim 9% was.

De afneming van de tweede categorie arbeidskrachten - de meewerkende boerenzoons- was aanvankelijk veel minder dan van de landarbeiders. Het waren vooral de zoons op de kleinere bedrijven die een ander beroep kozen; de werkgelegenheid was op deze bedrijven te klein en de perspectieven op deze bedrijven werden niet rooskleurig ingezien. Door de mechanisch-technische ontwikkeling hebben genoemde factoren zich tot steeds meer bedrijven uitgebreid, met als gevolg dat in de zestiger jaren het dalingstempo zelfs iets hoger kwam te liggen dan van de landarbeiders. De tabel laat zien dat toch ook de afneming van het aantal meewerkende zoons in de periode 1960 - 1970 ongekend groot is geweest. Voor de zeventiger jaren wordt een ongeveer zelfde ontwikkeling verwacht als bij de landarbeiders.

In tegenstelling tot de landarbeiders en meewerkende zoons is het aantal bedrijfshoofden - in de landbouw de belangrijkste categorie - in veel mindere mate teruggelopen. De bedrijfshoofden blijken veel sterker aan hun beroep gebonden te zijn dan de landarbeiders en zoons, zowel door persoonlijke als zakelijke belangen. In de periode 1950 - 1970 is de vermindering van het aantal bedrijfshoofden geleidelijk toegenomen tot ongeveer 3% per jaar; in 1970 was het aantal tot ongeveer twee derde gedaald. De belangrijkste oorzaak voor de afneming van het aantal bedrijfshoofden is gelegen in het feit dat bij de beroepsbeëindiging geen opvolger beschikbaar is. Thans is op minder dan de helft van het aantal bedrijven met een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar een opvolger aanwezig. Globaal kan men zeggen dat twee derde van de vermindering van het aantal bedrijfshoofden verband houdt met de opvolgingssituatie bij beroepsbeëindiging en ongeveer een derde met beroepsverandering. De beroepsverandering is derhalve bij de bedrijfshoofden van veel minder betekenis dan bij de landarbeiders. Er zijn geen tekenen die erop wijzen dat de betekenis van beroepsverandering veel zal toenemen. De vraag is of stimulering van beroepsverandering wel wenselijk is.

Er zijn economische en sociale redenen aan te voeren om bij de wijze waarop het aantal bedrijfshoofden moet afnemen, vooral het accent te leggen bij de generatiewisseling. Maatregelen aan de bron d.w.z. bij de beroepskeuze, zodat de toetreding tot het boerenberoep in overeenstemming is met het aantal vrijkomende levensvatbare bedrijven, zijn economisch en sociaal het meest verantwoord. Hierbij kan het om sociale redenen verantwoord zijn de beroepsbeëindiging te

versnellen door aantrekkelijke bedrijfsbeëindigingsregelingen. Voor alles dus veel aandacht besteden aan beroepskeuzevoorlichting, terwijl hiernaast bedrijfsbeëindigingsregelingen en omscholingsregelingen een aanvullende rol kunnen vervullen.

Het resultaat van de summier geschetste ontwikkeling van de drie categorieën agrarische arbeidskrachten is dat in 1970 bijna 75% van het totale aantal agrarische arbeidskrachten tot de categorie bedrijfshoofden behoorden, terwijl het percentage in 1950 ruim 50 was. Uiteraard is de arbeidsbezetting per bedrijf door deze ontwikkeling aanzienlijk gedaald, nl. van 2 tot 1,39.

Zowel naar omvang als samenstelling heeft dus de arbeidsbezetting in de Nederlandse landbouw grote veranderingen ondergaan. De veranderingen zijn het grootst geweest in de akkerbouwgebieden, waar in 1950 de landarbeiders nog een zeer belangrijke functie vervulden in de arbeidsvoorziening; er waren toen in deze gebieden aanmerkelijk meer landarbeiders dan bedrijfshoofden.

Gelet op het aantal zoons dat altijd als opvolger aanwezig zal blijven en op het proces van voortgaande bedrijfsvergroting kan worden geconcludeerd dat in de Nederlandse landbouw vrijwel de minimale arbeidsbezetting per bedrijf is bereikt. Dit wil dus zeggen dat een verdere daling van het aantal arbeidskrachten in de landbouw in hoofdzaak zal worden bepaald door een afneming van het aantal bedrijfshoofden en dus van het aantal bedrijven. Een verminderde arbeidsinzet is thans slechts mogelijk door het aantal bedrijven te verminderen en de resterende bedrijven te vergroten. Het is dan ook vrijwel zeker dat in de komende periode het aantal bedrijfshoofden sterker zal afnemen dan in de periode 1950 - 1970.

3.3 Schaalvergroting noodzakelijk

Ook ten aanzien van de schaalvergroting neemt de sector landbouw een bijzondere positie in. In expanderende bedrijfstakken kunnen bedrijven groter worden zonder dat dit direct gaat ten koste van andere bedrijven. In de landbouw daarentegen gaat bedrijfsvergroting veelal ten koste van andere bedrijven. Zonder dat andere bedrijven het veld ruimen en de grond ter beschikking stellen is immers in de grondgebonden produktie vergroting van de zelfstandige bedrijven slechts in beperkte mate mogelijk. De ontwikkelingsproblematiek van de blijvende bedrijven is dus het spiegelbeeld van het vraagstuk van de wijkers.

In de komende periode is het belangrijkste knelpunt voor een vergroting van de arbeidsproduktiviteit, de grootte van de produktieëenheden. Bij schaalvergroting gaat het om een economisch verantwoorde onderlinge afstemming van arbeid, werktuigenpark en werkgelegenheid bij de verschillende werkzaamheden.

De ingezette arbeid en werktuigen moeten zo goed mogelijk benut kunnen worden. Schaalvergroting in de landbouw kan plaatshebben door:

1. areaalvergroting van de individuele bedrijven en intensivering van het produktieplan;
2. het inschakelen van loonwerkers;
3. samenwerking tussen de bedrijven.

Ad 1.

Tabel 18 geeft een overzicht van de bedrijfsvergroting, die in de periode 1950 - 1970 heeft plaatsgehad en van de verwachtingen voor 1980.

Tabel 18 Verdeling van bedrijven en cultuurgrond naar oppervlakteklassen in %

	1950		1960		1970		1980 prognose	
	bedr.	Opp. in ha cult. gr.	bedr.	Opp. in ha cult. gr.	bedr.	Opp. in ha cult. gr.	bedr.	Opp. in ha cult. gr.
<10 ha	61,7	28,9	52,4	25,8	36,5	14,4	22,0	7,7
10 - <20 ha	24,8	31,2	31,9	34,9	39,8	36,2	38,0	26,8
20 - <30 ha	8,0	17,3	9,4	17,7	14,4	22,1	21,0	24,4
30 - <50 ha	4,5	14,9	5,2	15,2	7,4	17,8	14,1	24,7
≥50 ha	1,0	7,7	1,1	6,4	1,9	9,5	4,9	16,4
Bedrijven resp. cultuurgrond x 1 000	192	2 140	164	2 090	123	1 925	90	1 825
1. Gem. aant. ha bedr.	11,1		12,7		15,6		20,3	
2. Gem. aant. sbe bedr.	57		70		105		170	
3. Sbe ha	5,45		5,50		6,75		8,00	
4. Gem. aant. vak/bedr.	1,96		1,73		1,38		1,28	

Uit deze tabel blijkt dat in de bedrijfsgroottestructuur (gemeten in ha) weliswaar belangrijke veranderingen hebben plaatsgehad, maar dat desondanks de gemiddelde oppervlakte per bedrijf slechts met 4,5 ha is toegenomen tot 15,5 ha. De oorzaak hiervan is gelegen in het feit dat door de aanzienlijke vermindering van het aantal kleine bedrijven, slechts weinig grond is vrijgekomen ter vergroting van de resterende bedrijven. In de toekomst zal evenwel de vermindering van het aantal bedrijven een belangrijker bijdrage leveren tot areaalvergroting.

Uit de tabel blijkt dat de bedrijfsvergroting, gemeten in standaardbedrijfseenheden (sbe) veel groter is geweest. Op deze wijze gemeten is de bedrijfsvergroting in de periode 1950 - 1970 bijna verdubbeld. Vooral de dichtere melkveebezetting en de uitbreiding van de veredelingsteelten heeft in deze periode een belangrijke bijdrage geleverd tot bedrijfsvergroting. Deze bijdrage is belangrijker geweest dan voor de overwegend akkerbouwbedrijven. Hier tegenover staat dat de areaalvergroting op de akkerbouwbedrijven groter is geweest dan op de bedrijven met een overwegend dierlijke produktie. Gemeten in sbe was in 1950 van het totale aantal bedrijven 15% groter dan 90 sbe; het produktieaandeel op deze bedrijven was 34%. In 1970 waren deze percentages 51 en 74, terwijl de prognose voor 1980 is dat deze percentages meer dan 75%, resp. 90% zullen zijn. In het algemeen kan men stellen dat thans bij een moderne bedrijfsvoering door één man een produktieomvang van 90 tot 100 sbe kan worden verzorgd.

In § 3.3 wordt voor deze grotere bedrijven de rentabiliteitsontwikkeling weergegeven.

De verwachting is dat in de komende periode de bedrijfsvergroting (m.n. door areaalvergroting) een versnelling te zien zal geven, vergeleken met de periode 1950 - 1970. Hierbij zij opgemerkt dat door deze bedrijfsvergroting, gecombineerd met een vereenvoudiging van het produktieplan, de vergroting van de afzonderlijke produktieëenheden (gewassen en diersoorten) nog meer zal toenemen.

De volgende tabel geeft voor de verschillende diersoorten een indruk van de ontwikkeling van de grootte der veestapels per bedrijf.

Tabel 19 Ontwikkeling van het aantal dieren per bedrijf en per soort

	1960 %	1970 %	1980 (prognose) %
Melkkoeien			
aantal bedr. met ≥ 30 melkkoeien in			
% v.h. tot.aant. bedr. met melkkoeien	15	32	75
% melkkoeien op bedr. ≥ 30 melkkoeien	31	51	89
Fokzeugen			
aantal bedrijven met 50 fokzeugen in			
% v.h. tot.aant. bedr. met fokzeugen	0	6	24
% fokzeugen op bedr. ≥ 50 fokzeugen	0	25	55
Mestvarkens ≥ 20 kg			
aant. bedr. met ≥ 20 mestvarkens in	1	12	49
% v.h. tot.aant. bedr. met mestvarkens	5	50	78
Leghennen			
aantal bedr. met 5 000 leghennen in			
% v.h. tot.aant. bedr. met leghennen	0	2	22
% leghennen op bedrijven ≥ 5 000 legh.	0	41	79

Ad 2 en 3 Loonwerk en samenwerking

Naast individuele bedrijfsvergroting kunnen ook door gebruik te maken van bedrijfsoverkoepelende vormen van arbeidsorganisatie, belangrijke kostenvoordelen als gevolg van schaalvergroting worden gerealiseerd.

Het gebruik maken van loonwerkers heeft zich met name in de akkerbouwproduktie na 1950 sterk ontwikkeld. De laatste jaren schommelde het aandeel van de kosten voor loonwerkers in de totale bewerkingskosten rond de 25%. Dit aandeel is meer dan driemaal zo groot als op de bedrijven waar de dierlijke produktie overwegend is.

Voor dit grote aandeel van het loonwerk in de akkerbouwproduktie is van wezenlijk belang de aard van de werkzaamheden. Het akkerbouwbedrijf heeft met zeer verschillende werkzaamheden - met bijbehorende werktuigen - te maken, die seizoengebonden zijn en dus niet dagelijks terugkeren zoals op de veehouderijbedrijven.

De werkgelegenheid binnen het jaar geeft op de akkerbouwbedrijven dan ook een onregelmatig verloop te zien. Wanneer bepaalde werkzaamheden, waarvoor vrij dure werktuigen nodig zijn, kunnen worden uitgevoerd door loonwerkers of door samenwerking, kan dit aanzienlijke kostenvoordelen opleveren. Voor een deel kunnen deze kostenvoordelen uiteraard pas worden gerealiseerd als ook de hoeveelheid aanwezige arbeid kan worden verminderd.

Gelet op de geringe arbeidsbezetting per bedrijf die thans nog aanwezig is, zijn ons inziens de mogelijkheden tot een verdere uitbreiding van het loonwerk niet groot meer, tenzij men de perspectieven voor het uitoefenen van het landbouwbedrijf als nevenberoep hoog aanslaat. Wij zien dan ook dat het aandeel van de loonwerkers in de uitvoering van de werkzaamheden, de laatste jaren niet meer toeneemt.

Wij mogen daarom verwachten dat in de komende periode een verdere schaalvergroting, door vergroting van zelfstandige bedrijven en door samenwerking de meeste perspectieven biedt. Hierdoor zal het mogelijk zijn om het werktuigenpark met steeds grotere bewerkingscapaciteit zo goed mogelijk te benutten en de aanwezige arbeidsbezetting af te stemmen op de afnemende werkgelegenheid. In dit verband kan de samenwerking ook worden gezien als een fase in de ontwikkeling die het proces van bedrijfsbeëindiging en/of afvloeiing van te veel arbeid soepeler en voor de betrokkenen meer bewust kan doen verlopen.

De in deze paragraaf gesignaleerde ontwikkelingen betreffende produktiestijging, vermindering van arbeidskrachten en vergroting van de bedrijven zijn allerminst specifiek voor Nederland. In alle economisch ontwikkelde landen kunnen we in beginsel dezelfde ontwikkelingen waarnemen. Wel kan men in

vergelijking met de landbouw in andere EG-landen constateren dat het tempo van de structurele aanpassingen in Nederland tamelijk hoog is geweest en de agrarische structuur evenals overigens het teelttechnisch niveau, een vrij gunstig beeld laat zien.

In de EG van de Zes is in de periode 1950 - 1970 de agrarische beroepsbevolking bijna gehalveerd tot 10 miljoen, maar toch bedraagt het aandeel van de agrarische beroepsbevolking in de totale beroepsbevolking nog 12%, terwijl dit percentage voor Nederland minder dan 7 is. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte bedroeg voor de EG-landen in 1970: 12,5 ha, voor Nederland: 15,5; voor de oppervlakte per arbeidskracht waren deze cijfers 7 en 11.

In de eerste paragraaf hebben wij gezien dat de produktie in Nederland ook sterker is toegenomen dan in de andere EG-landen en dus moet, gelet op de ontwikkelingen in het structurele vlak, ook de produktie per man sterker zijn toegenomen. De conclusie mag dan ook zijn dat de externe concurrentiepositie van de Nederlandse landbouw is versterkt.

Opmerkelijk bij deze structurele hervormingen die hebben plaatsgehad is dat de landbouw in de Westerse landen kleinschalig is gebleven. De agrarische sector wordt in deze landen getypeerd door een gemoderniseerde kleinschalige landbouw en een grootschalige agribusiness. Uit deze schets blijkt dat deze ontwikkelingsrichting tot belangrijke resultaten heeft geleid.

3.4 De betekenis van de produktiviteitstoeneming voor de welvaartsstijging.

Alvorens in de volgende paragraaf de inkomensontwikkeling te behandelen, eerst nog enkele gegevens over de bijdrage die de landbouw door het in deze paragraaf besproken aanpassingsproces heeft geleverd tot de welvaartsstijging van de totale bevolking.

De produktietoeneming in deze paragraaf is gemeten in standaardbedrijfseenheden, d.w.z. dat de toeneming wordt gemeten die een gevolg is van meer dieren en een ander bouwplan, maar niet de toeneming als gevolg van hogere kg-opbrengsten per ha gewas en per dier (de biologisch-technische vooruitgang).

De netto-arbeidsproduktiviteit is dus meer gestegen dan de produktie-omvang per man gemeten in standaardbedrijfseenheden of produktie-eenheden. Van dit meerdere krijgt men een indruk door de ontwikkeling van de netto-produktie te vergelijken met die van de produktieëenheden. Uit deze vergelijking blijkt dat de netto-arbeidsproduktiviteit ongeveer 1% meer is gestegen dan de toeneming van het aantal produktieëenheden per man.

Vergelijkt men vervolgens de stijging van de netto-arbeidsproduktiviteit in de landbouw met die in alle sectoren van de volkshuishouding, dan blijkt dat de stijging in de sector landbouw ongeveer 2% meer is geweest. Hieruit volgt dat de

landbouw een belangrijke bijlage heeft geleverd tot de reële welvaartsstijging van de totale bevolking.

Deze reële welvaartsstijging per hoofd van de bevolking is in de periode 1950 - 1970 bijna verdubbeld. Berekeningen tonen aan dat de bijdrage van de agrarische sector in deze welvaartsstijging ruim 10% is geweest.

De produktiviteitstoeneming die de landbouw na 1950 te zien heeft gegeven - extra gestimuleerd door de mechanisch-technische ontwikkeling - is dan ook voor de nationale economie van aanzienlijke betekenis geweest. In de volgende paragraaf over de inkomensontwikkeling wordt nagegaan, in welke mate de landbouw zelf van de produktiviteitsontwikkeling heeft geprofiteerd.

§ 4 Prijzen, inkomensontwikkeling en vermogenspositie

Prijs en inkomensontwikkeling

De vraag rijst of de agrarische sector een evenredig deel van het toegenomen nationaal inkomen krijgt.

De inkomensvorming in een sector is niet alleen afhankelijk van veranderingen in de input-output verhoudingen, maar ook van veranderingen in de prijsverhoudingen.

De prijzen en de krachten achter deze prijsvorming bewerkstelligen de verdeling van de resultaten van de economische groei. Alvorens de inkomenssituatie in de landbouw nader te bezien eerst nog enkele opmerkingen over de prijsverhoudingen in de landbouw.

4.1 Prijsontwikkeling in de agrarische sector

In de diverse sectoren van een volkshuishouding werden op den duur de prijzen van de voortgebrachte produkten in belangrijke mate bepaald door de input-output verhoudingen en door de prijzen van de produktiemiddelen. De ontwikkeling van het niveau van produktprijzen in de afzonderlijke sectoren is daarom afhankelijk van de technische mogelijkheden om de produktiviteit te verhogen en van de mogelijkheden tot substitutie van relatief dure produktiemiddelen door goedkopere.

In verband met de gestage stijging van de reële lonen als gevolg van de economische groei zijn de mogelijkheden tot arbeidsbesparing hetzij door substitutie hetzij door toegenomen efficiency van grote betekenis.

Aangezien de technische mogelijkheden tot produktiviteitsverhoging en de mogelijkheden tot substitutie van relatief dure produktiefactoren (m.n. arbeid) door goedkopere voor de diverse sectoren van de volkshuishouding zeer verschillend zijn, kan de ongelijke mate waarin de prijzen van de voortgebrachte goederen stijgen voor een belangrijk deel hieruit worden verklaard. Voor een deel worden

de verschillen ook veroorzaakt door de prijsbewegingen op de internationale grondstoffenmarkten.

Er zijn sectoren waar de mogelijkheden tot aanpassing geringer zijn (bv. een aantal zich sterk uitbreidende dienstensectoren) en de prijsstijging van de kostencomponenten voor een belangrijk deel in de opbrengstprijzen moet worden doorberekend. In andere sectoren is het mogelijk door bovengenoemde aanpassingen de prijsverhogingen voor een belangrijk deel te compenseren. Dit blijkt o.a. het geval te zijn voor enkele belangrijke toeleverende bedrijfstakken van de landbouw en ook in de landbouw zelf. Dit betekent dat de prijzen van de agrarische produkten achter blijven bij de stijging van het algemene prijsniveau en dat de stijging van de lonen ten opzichte van de prijzen voor de eindprodukten nog aanmerkelijk sterker is.

In zoverre de veranderingen in de prijsverhoudingen inderdaad een zuivere afspiegeling vormen van het economische groeiproces, kunnen we stellen dat veranderingen in het prijzenpatroon economisch verantwoord zijn. Er zijn evenwel in de samenleving een aantal factoren werkzaam die maken dat de prijsvorming niet zonder problemen en zonder onbillijkheden verloopt. Met name is in dit verband een belangrijke factor dat verandering in prijsverhoudingen helaas gepaard gaat met een stijging van het algemene prijsniveau. Met het groter worden van deze algemene inflatoire prijsstijging nemen nl. de mogelijkheden tot onbillijkheden voor bepaalde bedrijfstakken en voor bepaalde sociale groepen toe.

De agrarische sector biedt voor produktiviteitsstijging en substitutie van arbeid relatief gunstige mogelijkheden. Een relatieve daling van de prijzen voor landbouwprodukten behoeft dus noodzakelijkerwijs niet te betekenen dat de inkomensvorming in de landbouw relatief achterblijft. Een sterke inflatoire prijsstijging kan echter voor die sectoren waar de mogelijkheden beperkt zijn om de prijsstijging van de kostenfactoren door een stijging van de prijzen van de produkten te compenseren, moeilijkheden veroorzaken. De landbouw nu is wat de prijzen betreft geen voortrekker maar volger en veroorzaakt dus zelf de inflatie niet. Tevens behoort de landbouw tot die bedrijfstakken waar prijsverhogingen van de produkten slechts moeizaam tot stand komen. Dit is zeker waar voor de laatste jaren waarin het algemeen prijspeil met ongeveer 7% per jaar is gestegen.

Samenvattend kan men zeggen dat structurele veranderingen in prijsverhoudingen als gevolg van economische groei, door de (landbouw)bedrijven zelf moeten en kunnen worden gecompenseerd, maar dat een inflatoire verhoging van het prijsniveau voor bepaalde bedrijfstakken en m.n. voor de landbouw tot een voortdurende

bedreiging van de rentabiliteit leidt. Het is daarom voor de landbouw van groot belang om de veranderingen in prijsniveau, prijsverhoudingen en produktiviteit van jaar op jaar nauwkeurig te volgen, want het zijn deze veranderingen die bepalend zijn voor de inkomensontwikkeling in de diverse sectoren van de volkshuishouding. De agrarische werkers kunnen nog zo hun best doen om door ingrijpende aanpassingen in het produktenpakket, in de man-landverhouding, in de schaal van produceren en in het biologisch-technische vlak de produktiviteit te verhogen - en zoals we zagen is dat gebeurd -, hiernaast blijven echter ontwikkelingen die zich op het prijzenfront afspelen in belangrijke mate bepalend voor het uiteindelijk resultaat.

Uit tabel 20 blijkt, dat in de periode 1950 - 1970 de bruto-produktie gemiddeld 2,2% gestegen is. Voor de aangekochte goederen en diensten was de gemiddelde jaarlijkse prijsstijging 2,4% en voor de factor input zelfs 7,4%. Hieruit resulteerde een gemiddelde jaarlijkse prijsstijging van de totale kosten van 4,4%.

Tabel 20 Prijsontwikkelingen in de agrarische sector

Prijsstijging van	Indexcijfers (1950=100)		Gem. stijging in % per jaar		
	1960	1970	1950/60	1960/70	1950/70
Factor kosten	188	421	6,5	8,4	7,4
Non-factor kosten	122	162	2,0	2,9	2,4
Totale kosten	152	237	4,3	4,5	4,4
Kostprijs per eenheid 1)	129	167	2,6	2,6	2,6
Bruto produktie	116	155	1,5	2,9	2,2
Algemene prijsindex	141	223	3,5	4,6	4,1

1) De ontwikkeling van de kostprijs per eenheid is verkregen door de gemiddelde jaarlijkse stijging van de kosten als gevolg van de stijging van de inputprijzen te delen door de totale produktiviteitsstijging, bijv. voor de periode 1950-1970 was de gewogen jaarlijkse produktiviteitsstijging 1,8%; de gemiddelde jaarlijkse stijging van de inputs bedroeg 4,4%; de gemiddelde jaarlijkse stijging van de kostprijs per eenheid bedroeg dus 2,6%.

De prijsstijging van de non-factor inputs hadden in de afgelopen periode vooral betrekking op de duurzame produktiemiddelen en in mindere mate op aangekochte grondstoffen; de loonstijgingen vormen uiteraard de belangrijkste oorzaak van de prijsstijging van de primaire produktiefactoren.

Bezien vanuit het gezichtspunt van de in de agrarische bedrijfstak werkzame primaire produktiefactoren moet voor de genoemde periode worden gesproken van een ruilvoetverslechtering. Deze verslechtering is nog aanmerkelijk groter als we de opbrengstprijzen in relatie tot de prijzen van de totale kosten bezien.

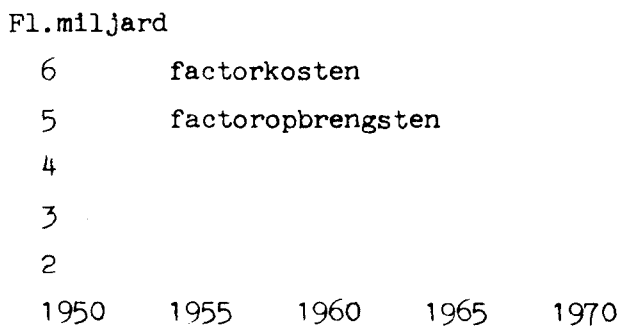
Deze ruilvoetverslechtering is niet geheel door de produktiviteitsstijging opgevangen, als gevolg waarvan de kostprijs per eenheid produkt iets meer steeg dan de opbrengstprijs. In het laatste decennium echter zijn de opbrengstprijzen iets sterker gestegen dan de kostprijs.

4.2 De inkomenspositie in de agrarische sector

Een beeld van de ruilvoetverslechtering krijgt men ook door te letten op de inkomensontwikkeling in de agrarische sector. Deze ontwikkeling laat het resultaat zien van produktiviteitstoeneming en prijsveranderingen. Bij de sector-benadering, die in dit artikel is gevolgd, wordt de inkomenspositie weergegeven door de beloning van de primaire produktiefactoren te plaatsen tegenover de berekende beloningsaanspraken, die tot uiting komen in de factorkosten. De ontvangen beloning wordt weergegeven door de netto-produktie of factoropbrengsten. De beloningsaanspraken of factorkosten bestaan uit de som van de arbeidskosten, de netto-pacht en de rentekosten van het overige vermogensbeslag.

In grafiek 1 wordt deze ontwikkeling van de factoropbrengsten en de factorkosten weergegeven.

Grafiek 1. Ontwikkeling van factorkosten en factoropbrengsten in de landbouw, 1950 - 1970 (lopende prijzen)

Voor de agrarische sector in zijn geheel, kunnen we voorzichtig concluderen dat in de periode 1950-1969 de ruilvoetverslechtering niet heeft geleid tot een achteruitgang in de inkomenspositie; de sterke produktiviteitsstijging heeft dus de kostenstijging uit hoofde van prijsstijgingen kunnen compenseren. Vanaf 1969 is er echter wel sprake van een duidelijk achterblijven van de factoropbrengsten bij de berekende factorkosten.

Met deze constatering is vanzelfsprekend geen uitspraak gedaan over een eventueel bestaande achterstand van de inkomenspositie in de agrarische sector. Voorts dient men er zich terdege van bewust te zijn dat de weergegeven ontwikkelingen betrekking hebben op de agrarische sector in zijn geheel. Tussen de diverse produktierichtingen bestaan aanzienlijke verschillen.

Bij het hanteren van het agrarische inkomen (factoropbrengsten) als maatstaf voor de inkomensontwikkeling van de totale bedrijfstak dient men nog op afwijking attent te zijn. Het verloop van de totaalcijfers van de sector is vooral in de periode 1950 - 1970 sterk beïnvloed door de vermindering van het aantal bedrijven. Het waren in het algemeen de kleinere bedrijven met een negatief netto-overschot, die werden opgeheven.

Door opheffing van bedrijven met een sterk negatief ondernemersoverschot zal de inkomensontwikkeling van de sector gunstiger worden, ook al verandert de rentabiliteit van de overblijvende bedrijven niet.

4.3 Rentabiliteitsontwikkeling op akkerbouw- en weidebedrijven

In het voorafgaande is voor de agrarische bedrijfstak in zijn geheel de rentabiliteitsontwikkeling nagegaan door de factoropbrengsten (agrarisch inkomen) te confronteren met de factorkosten. Uit deze confrontatie bleek dat mede door de forse stijging van de produktiviteit de kostenstijgingen konden worden gecompenseerd en voor de bedrijfstak als geheel beschouwd, de rentabiliteit kon worden gehandhaafd. Deze conclusie behoeft niet in te houden dat er geen belangrijke verschillen in rentabiliteitsontwikkeling kunnen zijn geweest tussen bedrijfstypen en tussen bedrijven binnen een bedrijfstype.

In onderstaande tabellen 21a en b wordt een beeld gegeven van de rentabiliteitsontwikkeling op twee belangrijke bedrijfstypen, t.w. het akkerbouwbedrijf en het veehouderijbedrijf in de weidegebieden. Hierbij zijn de resultaten berekend van de grotere bedrijven - d.w.z. bedrijven waarop tenminste één volwaardige arbeidskracht rationeel werk heeft - van deze bedrijfstypen. De invloed van areaalvergroting op het bedrijfsresultaat is op deze bedrijven niet groot geweest. Op deze grotere bedrijven zijn de vermindering van de arbeidsbezetting en de intensivering van het grondgebruik in hoofdzaak bepalend geweest voor de rentabiliteitsontwikkeling. Op deze bedrijven waren dus nog mogelijkheden aanwezig om bewerkingscapaciteit en werkomvang op elkaar af te stemmen.

Tabel 21a. Jaarlijkse mutaties in hoeveelheden en prijzen van opbrengsten en kosten op akkerbouw- en weidebedrijven in Nederland (1960/61 t/m 1971/72)

	Totaal	Hoeveelheid	Prijs
Akkerbouwbedrijven			
Opbrengsten	+ 5,8%	+ 0,8%	+ 5,0%
Kosten	+ 4,9%	- 1,0%	+ 5,9%
w.v. bewerkingskosten	+ 4,8%	- 3,4%	+ 8,4%
biologisch-techn. kosten	+ 5,2%	+ 2,2%	+ 3,0%
Weidebedrijven			
Opbrengsten	+ 6,8%	+ 2,5%	+ 4,2%
Kosten	+ 7,1%	+ 1,2%	+ 5,9%
w.v. bewerkingskosten	+ 7,7%	- 2,0%	+ 9,9%
biologisch-techn. kosten	+ 6,6%	+ 3,6%	+ 2,9%

Uit tabel 21a blijkt dat ook op deze beide bedrijfstypen de prijzen van het totale kostenpakket sterker zijn gestegen dan de opbrengstprijzen. Hiernaast zijn de kostencomponenten nog samengevat in twee categorieën t.w.: bewerkingskosten en biologisch-technische kosten. Deze groepering is interessant omdat de prijs- en hoeveelheidsontwikkeling van beide categorieën zeer verschillend zijn. Bij de bewerkingskosten is de prijs sterk gestegen, maar de hoeveelheid gedaald door de aanzienlijke daling van de hoeveelheid arbeid. Bij de biologisch-technische kosten daarentegen is de prijsstijging geringer geweest dan de hoeveelheidstoeneming.

Het resultaat van deze ontwikkeling is geweest, dat de verhouding tussen totale bewerkingskosten en biologisch-technische kosten vrijwel niet is gewijzigd.

Tabel 21b. Ontwikkeling van de resultaten op akkerbouw- en weidebedrijven in Nederland

	Gld.per ha cultuurgrond				Gemiddelde
	1960/61 1961/62	1964/65 1965/66	1968/69 1969/70	1970/71 1971/72	mutaties per jaar
Akkerbouwbedrijven					
Opbrengsten	1 830	2 430	2 950	3 010	+ 5,8%
Non-factorkosten	830	1 030	1 340	1 510	+ 5,7%
Factoropbrengsten	1 000	1 400	1 610	1 500	+ 5,7%
Factorkosten	850	910	1 150	1 270	+ 4,0%
Netto-overschot	150	490	460	230	
Arbeidsinkomen ondernemer (beloning arbeid + netto-overschot)	270	680	740	610	+ 8,5%
Weidebedrijven					
Opbrengsten	2 060	2 600	3 320	3 930	+ 6,8%
Non-factorkosten	1 040	1 350	1 780	2 030	+ 6,9%
Factoropbrengsten	1 020	1 250	1 540	1 900	+ 6,9%
Factorkosten	920	1 190	1 600	1 880	+ 7,4%
Netto-overschot	100	60	- 60	20	
Arbeidsinkomen ondernemer (beloning arbeid + netto-overschot)	390	490	580	850	+ 8,9%

Uit tabel 21b blijkt dat zowel op de grotere akkerbouwbedrijven als op de weidebedrijven, de beloningsaanspraken van de ingezette primaire produktiefactoren (factorkosten) konden worden goedgemaakt door de factoropbrengsten. Weliswaar zijn op de melkveehouderijbedrijven de factoropbrengsten in iets mindere mate gestegen dan de factorkosten, maar desondanks werden aan het eind van de beschouwde periode de kosten nog juist goedgemaakt. De rentabiliteitsontwikkeling op de akkerbouwbedrijven gaf een iets gunstiger beeld te zien; het agrarische in-

komen (de factoropbrengsten) is iets sterker gestegen dan de factorkosten. Hierbij dient men te bedenken dat het aandeel van het netto-overschot in het arbeidsinkomen gemiddeld op de akkerbouwbedrijven aanzienlijk groter is en dat dit netto-overschot grote verschillen laat zien als gevolg van oogstschommelingen en het prijsverloop van de zgn. "vrije" produkten.

De conclusie mag zijn dat op de grotere bedrijven op beide bedrijfstypen de rentabiliteit in de beschouwde periode kon worden gehandhaafd. Het arbeidsinkomen per ha (beloningsaanspraken van de arbeid + netto-overschot) is op beide bedrijfstypen in ongeveer gelijke mate toegenomen. Door kostenbesparingen als gevolg van produktiviteitsstijging kon dus de verslechtering van de agrarische ruilvoet worden gecompenseerd.

In tabel 21c wordt ten slotte nog een overzicht gegeven van de inkomensontwikkeling in de varkenshouderij en legkippenhouderij. Uit deze tabel blijkt dat het arbeidsinkomen per uur in de afgelopen 10 jaar is toegenomen, maar, met name in de varkenshouderij, minder dan de stijging van het c.a.o.-loon per gewerkt uur. Wel is het niveau in de varkenshouderij aanzienlijk hoger dan in de legkippenhouderij.

Indien in de komende jaren door de inflatoire ontwikkeling de agrarische ruilvoet ongunstiger wordt, zal de rentabiliteit in de landbouw niet kunnen worden gehandhaafd. Immers de verwachting is dat de produktiviteitstoeneming in de komende periode niet groter zal zijn dan in de jaren zestig. Deze situatie van een achteruitgaande rentabiliteit heeft zich in het afgelopen decennium reeds op de kleinere bedrijven voorgedaan.

Tabel 21c Ontwikkeling resultaten varkenshouderij en legkippenhouderij 1)

Varkenshouderij	1960/61 1961/62	1964/65 1965/66	1968/69 1969/70	1970/71 1971/72	mutatie per jaar
	gld. per afgeleverd varken (80 kg geslacht)				
Opbrengsten	180	210	270	250	+ 3,4%
Kosten zonder arbeid	140	180	210	220	+ 4,2%
Arbeidsinkomen	40	30	60	30	0
Arbeidsinkomen per uur	4,60	4,50	11,30	6,30	+ 6,0%
Legkippenhouderij	gld. per 100 eieren				
Opbrengsten	12,80	13,45	12,95	12,75	+ 0,4
Kosten zonder arbeid	10,45	11,35	11,45	11,85	+ 1,C
Arbeidsinkomen	2,35	2,10	1,50	0,90	- 10,0
Arbeidsinkomen per uur	1,50	2,05	3,50	3,90	+ 10,0
C.A.O.-loon per gewerkt uur	2,25	3,40	5,--	6,65	+ 11,5

1) Berekend voor de grotere produktieëenheden waarop ongeveer driekwart van de totale produktie voorkomt.

4.4 De vermogenspositie en inkomensbesteding

Het beeld over de economische positie van de landbouw wordt naast de rentabiliteitsontwikkeling mede bepaald door de vermogenspositie. In de volgende tabel wordt hiervan een overzicht gegeven voor alle landbouwbedrijven groter dan 5 ha.

Tabel 22 Balans per 1 mei 1971
Gemiddelden per bedrijf in % van het balanstotaal

Activa		Passiva	
Grond en gebouwen		Verpachtersvermogen	26,1
- in eigendom	38,2	Schulden op lange termijn:	
- pacht	26,0	Familie	5,1
Dode inventaris	6,5	Rabobanken	7,1
Veestapel	15,0	Overige	2,3
Veldinv./voorraad prod.-middelen	1,5	Schulden op korte termijn	3,5
Vorderingen op lange term.	1,7	Eigen vermogen	55,9
Liquiditeiten etc.	11,1		
Balanstotaal	100,-	Balanstotaal	100,-
Id. in absolute cijfers (x f 1 000,-)	254,-		254,-

Uit deze tabel blijkt in de eerste plaats dat grond en gebouwen tezamen 64% van de kapitaalgoederen uitmaken en de investeringen in bedrijfsmiddelen ruim 25%. Deze kapitaalstructuur vereist veel permanent vermogen. In de totale vermogensbehoefte wordt in hoofdzaak voorzien door het eigen vermogen (56%) en

hiernaast door het verpachtersvermogen (26%), terwijl slechts 18% door leningen wordt gedekt.

Betrekken we het eigen vermogen op de vermogensbehoefte exclusief het verpachtersvermogen dan blijkt dit bijna 76% te bedragen; in de loop van de jaren zestig is dit percentage enkele procenten gedaald. Gelet evenwel op de toeneming van het volume van de kapitaalgoederen behoeft deze daling niet ongunstig te worden genoemd. Wanneer immers het toenemend gebruik van landbouwkrediet een gevolg is van een noodzakelijke uitbreiding van het produktieapparaat en niet van een verslechtering van de rentabiliteit dan kan deze toeneming economisch verantwoord zijn.

De genoemde percentages hebben betrekking op alle bedrijven boven 5 ha. Tussen de bedrijven bestaan aanzienlijke verschillen, die behalve met de rentabiliteit van de bedrijven, vooral samenhangen met de leeftijd van het bedrijfshoofd en met het al of niet in eigendom hebben van grond en gebouwen. Op de eigendomsbedrijven bedragen de schulden op lange termijn 20% van het balanstotaal en van de pachtbedrijven 8%. Uit een spreidingsdiagram van alle bedrijven blijkt dat 14% van de bedrijven een eigen vermogen had dat kleiner was dan 50% van de totale vermogensbehoefte (excl. verpachtersvermogen). Op deze bedrijven zullen de gezinsuitgaven onder zware druk staan ten bate van de besparingen die nodig zijn voor de aflossingsverplichtingen.

De belangrijkste kredietverschaffers op lange termijn zijn de landbouw-kredietbanken (Rabobanken) en familieleden. Het aandeel van de Rabobanken in de leningen op lange termijn is geleidelijk opgelopen en bedraagt thans bijna 50%; het aandeel van de familieleningen is gedaald tot 36%.

De landbouw heeft deze gemiddeld gunstige vermogenspositie kunnen handhaven door de gezinsuitgaven te matigen om aldus de spaarquote vrij hoog op te voeren. Voorts is in dit verband van betekenis dat het arbeidsinkomen van de ondernemer over de laatste jaren slechts 60% van het totale bedrijfsinkomen uitmaakt. Niet minder dan 40% van het bedrijfsinkomen bestaat uit berekende maar niet betaalde kosten; deze kosten zijn lonen van gezinsleden, rente over eigen vermogen en netto-pacht van grond in eigendom.

Een belangrijke vraag is uit welke bronnen de investeringen in de landbouw zijn gefinancierd en of in de toekomst door de noodzakelijke schaalvergroting en modernisering van de landbouw, de traditionele financieringswijze nog wel voldoende mogelijkheden zal bieden.

In de volgende tabel wordt een overzicht gegeven van de bestedingen als een gemiddelde over drie jaar.

Tabel 23 Inkomensvorming, financieringsmiddelen en bestedingen op landbouwbedrijven > 5 ha (gemiddeld per bedrijf x f 1 000,-)
(gemiddeld over de jaren 1968/69, 1969/70 en 1970/71)

Inkomen	
Arbeidsinkomen v.d. ondernemer	12,4
Overig inkomen uit bedrijf	
- berekend arbeidsinkomen van meewerkende gezinsleden	4,7
- berekende netto-pacht en rente eigen vermogen	2,6
- incidentele bedrijfsinkomen	0,9
Totaal bedrijfsinkomen	20,6
Inkomen buiten bedrijf	3,1
Totaal inkomen	23,7
Betaalde belastingen etc.	3,7
Besteedbaar inkomen	20,0
Gezinsuitgaven	13,8
Besparingen	6,2
als % v/h inkomen (31%)	
Afschrijvingen	3,7
Ov. vermogensmutaties	1,7
Eigen middelen	11,6
Vreemd vermogen	2,9
Totaal financ. middelen	14,5
Bruto investeringen	13,0
Mut. liquiditeiten	+ 1,5

De besparingen en de afschrijvingen vormen in de landbouw de belangrijkste bronnen van middelen ter financiering van de investeringen; tezamen bedragen de eigen middelen ca 80% van de totaal beschikbare financieringsmiddelen.

Deze hoge graad van zelffinanciering is veelal een bittere noodzaak bij de gemiddeld lage rentabiliteit voor het in landbouwbedrijven geïnvesteerd vermogen. De rente- en aflossingsverplichtingen zouden bij een hoog percentage vreemd vermogen het besteedbaar inkomen onder te grote druk zetten en de liquiditeit aantasten.

In het algemeen kan men stellen dat indien grond en gebouwen worden gepacht, de financiering meestal weinig problemen oplevert. Voor bedrijven met grond en gebouwen in eigendom kunnen zich echter wel financieringsproblemen voordoen, vooral bij jonge boeren. Velen onder hen zijn gedwongen ter vervanging van het vermogen dat bij elke generatiewisseling aan de persoonlijke onderneming wordt onttrokken, een groot bedrag aan krediet op te nemen. Door aflossingen op deze kredieten en een hoge graad van zelffinanciering van de uitbreidingsinvesteringen streven zij naar regeneratie van het risicodragend vermogen, een noodzakelijke voorwaarde voor de continuïteit van de persoonlijke onderneming.
Nu de structurele hervormingen dwingen tot belangrijke uitbreidingsinvesteringen, kan of wil een toenemend aantal (potentiële) bedrijfshoofden niet meer aan deze

voorwaarde voldoen. Dit komt tot uiting op het moment van bedrijfsbeëindiging, wanneer blijkt dat op vele bedrijven geen opvolger meer aanwezig is.

Voor jonge boeren die het bedrijf moeten overnemen en voor sterk expanderende bedrijven kan de financiering een belangrijk knelpunt betekenen. Het blijft daarom van belang om voor deze groepen naar rechtsvormen te zoeken die de specifieke financieringsmoeilijkheden van de persoonlijke ondernemingsvorm kan ondervangen en naar mogelijkheden om het instituut van de pacht aantrekkelijker te maken, terwijl ten slotte nog gedacht kan worden aan nieuwe financieringsvormen m.n. voor de grond.

§ 5 Toekomstige ontwikkelingen

5.1 De landbouw en de ruimte

Terugblikkend op de in vogelvlucht gegeven economische schets van de agrarische bedrijfstak tussen 1950 en 1970 moeten we constateren dat de ongekende economische groei de grote kracht op de achtergrond is geweest. Afhankelijk van het gezichtspunt van waaruit de economische ontwikkeling wordt bezien kan men stellen dat economische groei welvaart brengt, de grote onruststoker is en de belangrijkste bron van milieuverstoring vormt. Het welvaartsaspect komt tot uiting in de toenemende hoeveelheid goederen en diensten waarover de mens kan beschikken; de onrust als gevolg van de voortdurende hergroepering van de produktiefactoren en de uitbreiding van de capaciteit die zo karakteristiek is voor het economische groeiproces; de milieuverstoring ten slotte blijkt duidelijk uit de vervuiling van water, lucht en bodem, het gebruik van de grond voor de diverse menselijke occupatievormen en uit de uitputting van de op aarde aanwezige delfstoffen.

Ook de groep mensen die zich toelegt op de voortbrenging van plantaardige en dierlijke produkten heeft duidelijk met genoemde drie aspecten te maken. Immers, de groep agrariërs brengt een rijk en gevarieerd produktenpakket voort, zeer duidelijk ondervinden de agrariërs ook de onrust die een hergroepering van de produktiefactoren met zich meebrengt en in de derde plaats zijn de werkers in de landbouw wel zeer nauw betrokken bij milieu-aspecten.

In twee tegengestelde opzichten is de landbouw bij het milieu betrokken. In negatieve zin, voor zover o.a. door het gebruik van bestrijdingsmiddelen, kunstmest en brandstoffen en door de afvoer van mest, de agrarische voortbrenging bijdraagt tot de verontreiniging van oppervlaktewater, lucht en bodem. Het landbouwtechnisch

onderzoek houdt zich reeds intensief bezig met mogelijkheden om deze milieuschade tot een minimum te beperken. Tegenover deze debetpost op de milieubalans staat de functie van de landbouw als beheerder van het overgrote deel van de groene ruimte. Een functie die vooral in het dichtbevolkte Nederland van toenemend belang wordt voor de recreatie en voor de scheiding van woonagglomeraties. Zonder dit beheer door de landbouw zou de gemeenschap zich heel wat offers moeten getroosten om deze "groene" oppervlakte aan de hier bedoelde belangen voor de maatschappij te doen beantwoorden. Deze geleidelijke accentverschuiving in de maatschappelijke betekenis van het agrarische grondgebruik roept de vraag op, hoe in onze markteconomie de landbouw zodanig belang kan krijgen bij deze collectieve baten, dat zijn activiteiten mede op dit algemeen belang zullen worden gericht. Onderzoek naar de economische consequenties voor de landbouw van door de samenleving ontvangen collectieve baten en van door de maatschappij opgelegde beperkingen zal een hoge prioriteit moeten krijgen. Een bevredigende oplossing van dit vraagstuk is een voorwaarde voor de realisering van landinrichtingsplannen, waarin getracht wordt de belangen van de landbouw, recreatie en landschapsbescherming met elkaar in harmonie te brengen.

5.2 De betekenis van de landbouw in de volkshuishouding

De land- en tuinbouw heeft in de ontwikkeling van de Nederlandse economie na 1950 een belangrijke rol gespeeld. In de eerste plaats is de netto-produktie of wel de toegevoegde waarde van de agrarische bedrijfstak reëel aanzienlijk gestegen (2,7% per jaar). Deze toeneming van de netto-produktie kon worden gerealiseerd bij een daling van de totale input van produktiefactoren (- 2% per jaar). De produktiviteit nam daardoor belangrijk toe en was groter dan die in de industrie. De agrarische bedrijfstak leverde daardoor een bijdrage van betekenis aan de spectaculaire welvaartsgroei na de Tweede Wereldoorlog. De netto-produktie in de andere sectoren van de economie steeg door een toenemende input van produktiefactoren meer dan in de landbouw; de relatieve betekenis van de agrarische bedrijfstak voor de Nederlandse economie nam dan ook geleidelijk af. In 1970 bedroeg zowel het aandeel van de land- en tuinbouw in het nationaal produkt als in de beroepsbevolking nog slechts ca 6%. In een iets trager tempo zal deze ontwikkeling zich in de jaren zeventig voortzetten. Vergeleken met de andere EG-lidstaten (en zeker vergeleken met de ontwikkelingslanden) is dit een bijzonder laag percentage. Des te opvallender is het dat (voor de inheemse agrarische produkten die het leeuwedeel van de voedselvoorziening voor hun rekening nemen) de Nederlandse land- en tuinbouw

mede dank zij een omvangrijke invoer van krachtvoergrondstoffen niet alleen ruimschoots voorziet in de binnenlandse behoefte maar bovendien een belangrijk deel van zijn produktie uitvoert, terwijl daarentegen de EG voor deze produkten gemiddeld niet zelfvoorzienend is.

In feite is met deze gegevens de economische betekenis van de land- en tuinbouw nog onvoldoende aangegeven. Immers ook de economische bedrijvigheid in andere sectoren samenhangende met de agrarische produktie is in dit opzicht van belang. Hierbij moet met name worden gedacht aan de toelevering van grondstoffen en diensten aan land- en tuinbouw en aan de verwerking en afzet van agrarische produkten. Het totale aandeel van beide sectoren in het nationaal inkomen was in 1970 ca 6% (in 1958 ca 8%). zodat ca 12,5% (1958 ca 19%) van het nationaal inkomen samenhing met de produktie en afzet van in Nederland voortgebrachte land- en tuinbouwprodukten. Opvallend is hierbij dat het totale inkomen in beide genoemde sectoren sneller stijgt dan in de landbouw, dit hangt o.m. samen met de stijgende vraag naar "diensten" en "voorbewerking" in het voedingsmiddelenpakket. Verwacht mag worden dat deze verschuivingen zich in de komende jaren zullen voortzetten. Voorts leverden de land- en tuinbouw en de voedingsmiddelenindustrie een belangrijke bijdrage voor het evenwicht op de betalingsbalans: de sterk groeiende export van agrarische produkten overtrof verre de in mindere mate stijgende import van agrarische produkten. Het negatieve saldo van de overige goederen op de handelsbalans werd hierdoor voor een belangrijk deel gedekt. Goed beschouwd is dit een bijzondere positie voor een dergelijk dichtbevolkt land. Deze positie kon worden bereikt doordat de Nederlandse land- en tuinbouw zich heeft toegelegd op grondintensieve produktierichtingen, op hoge opbrengsten per produktieëenheid en op niet-plaatsgebonden veehouderij. Dit bracht onder meer met zich mee dat (naast de invoer van agrarische produkten van tropische en sub-tropische herkomst ook) een omvangrijke import van krachtvoer noodzakelijk is.

5.3 Toekomstige ontwikkeling produktie en exportsaldo

Het is de vraag of in de toekomst de produktie en het exportsaldo in dezelfde mate zullen blijven toenemen als in het verleden het geval is geweest. Een afdoend antwoord is op deze vraag niet te geven; wel kunnen enige factoren worden genoemd die in dit verband van belang zijn.

In de jaren zestig was de groei van de produktie belangrijk groter dan de toeneming van het verbruik en ontstonden er door de vorming van de EG nieuwe exportmogelijkheden. Mede op basis van veranderingen in het consumptiepatroon voltrok zich met name een uitbreiding van de produktie van o.m. vlees (excl. rundvlees) en sierteeltprodukten. Niet alleen voor deze maar ook voor een aantal andere agrarische produkten bezit Nederland een sterke internationale concurrentie-

positie. De totstandkoming van de gemeenschappelijke markt met zijn uniforme prijsregime heeft dan ook tot gevolg gehad dat de produktie in de tweede helft der jaren zestig sneller toenam dan in de eerste helft en ook sneller dan in de meeste andere lidstaten. De vooraanstaande internationale positie van Nederland blijkt ook uit het feit dat in het internationale handelsverkeer van de EG-landen een groot deel van de agrarische produkten van Nederlandse herkomst is. Binnen het EG-blok is dus sprake van een zekere regionale arbeidsverdeling. Hier staat tegenover dat voor de komende jaren moet worden verwacht dat de afzetmogelijkheden minder sterk zullen toenemen. In dit verband kan worden gewezen op de afnemende bevolkingsgroei en het langzaam maar zeker bereiken van een zeker verzadigingsniveau in het voedselverbruik per hoofd. Bovendien moet rekening worden gehouden met een vooralsnog toenemende produktie in de andere EG-landen en met een toenemende noodzaak om de ontwikkelingslanden betere exportperspectieven te bieden. Hieraan moet ten slotte worden toegevoegd dat planologische en milieufactoren waarschijnlijk in toenemende mate een rem gaan vormen op de verdere uitbreiding van de dierlijke veredelingslandbouw, een van de belangrijkste groeisectoren in de jaren zestig. Een herwaardering van de groei van enkele andere produkten (m.n. melk en tarwe) lijkt voor de komende jaren eveneens waarschijnlijk. Zijn de overschotten, die veelal met exportsubsidies moeten worden afgezet, structureel dan dient men zich te bezinnen op de wijze waarop de produktie beperkt kan worden.

5.4 Structuurveranderingen en produktiviteitstoeneming

Aan de kostenzijde rijst de vraag of de continue vermindering van het aantal arbeidskrachten zich in de komende periode zal voortzetten. Zoals we gezien hebben heeft de vermindering van de arbeidsinput een extra versnelling gegeven aan de produktiviteitsstijging. Deze bijdrage is zelfs belangrijker geweest dan de produktietoeneming aan de opbrengstzijde.

Zowel in sociaal als in nationaal-economisch opzicht is het tempo van de structurele aanpassing in de landbouw aan een bovengrens gebonden, die de Nederlandse landbouw in de jaren zestig dicht genaderd lijkt te zijn. Wij verwachten dat in de periode 1970 - 1980 de gemiddelde jaarlijkse daling van het totaalaantal agrarische arbeidskrachten tussen de 4% en 5% zal liggen. De dalingspercentages zullen voor de bedrijfshoofden toenemen en voor de landarbeiders en meewerkende zoons een omgekeerde tendens vertonen. Aangezien de bedrijfshoofden ruim 3/4 van het arbeidspotentieel uitmaken, is een toeneming van de afvloeiing van bedrijfshoofden door beroepsverandering en beroepsbeëindiging van grote invloed op de vermindering van het totale aantal arbeidskrachten. Het

is hier niet de plaats om dieper in te gaan op het verwachte en gewenste tempo van vertrek van bedrijfshoofden en dus vermindering van het aantal bedrijven en vergroting van de resterende bedrijven. Te veel wordt o.i. bij dit vraagstuk over het hoofd gezien dat een forse vergroting van de bedrijven der blijvers, een forse afvloeiing vooronderstelt. De sociale problematiek van de wijkers, de bedrijfs-economische problemen - waaronder de financiering - van de blijvers en de nationaal-economische consequenties van dit proces, zullen met elkaar het tempo van bedrijfsbeëindiging en bedrijfsontwikkeling dienen te bepalen.

Lettend op de feitelijke ontwikkelingen in de landbouw in de afgelopen periode en rekening houdend met de mogelijkheden die zowel aan de opbrengstzijde als aan de kostenzijde nog aanwezig zijn, verwachten we dat de produktiviteits-ontwikkeling in de jaren zeventig nog wel gelijke tred kan houden met die in de jaren zestig. Absoluut gezien zal dan de bijdrage van de agrarische bedrijfstak aan de groei van de volkshuishouding wel minder zijn dan in de periode 1950 - 1970, omdat m.n. de absolute besparing van arbeid op basis van het huidige niveau aanzienlijk geringer zal zijn.

In dit verband zijn van betekenis de activiteiten die door overheid en bedrijfsleven worden ontwikkeld in het kader van een structuurbeleid. De volgende punten vragen hierbij de aandacht:

de beroepenvoorlichting en de beroepskeuzeadviezen aan agrarische jongeren. Het bevorderen van een juiste beroepskeuze en er tevens zorg voor dragen dat slechts een beperkt aantal jongeren in de landbouw terecht komt verdient voor alles te worden nagestreefd. Een juiste beroepskeuze voorkomt frustraties bij een noodzakelijk gebleken beroepsverandering op latere leeftijd: men komt immers bij beroepsverandering dikwijls terecht in beroepen waarvoor men niet is opgeleid en/of waarvoor men minder geschikt is. Ook nationaal-economisch is een juiste beroepskeuze van belang omdat op deze wijze het volle rendement wordt gehaald uit een kostbare beroepsopleiding. Op korte en langere termijn zullen deze maatregelen een belangrijke bijdrage leveren in de richting van een verantwoorde man-land verhouding.

Om dit proces te versnellen kunnen vervroegde beroepsbeëindiging en voor jongeren beroepsverandering op jongere leeftijd verantwoord zijn. Er zijn dan ook door de overheid bedrijfsbeëindigingsregelingen en omscholingsregelingen in het leven geroepen om de betrokkenen te helpen over de drempel heen te komen. Tevens verleent de overheid haar medewerking via de bureaus voor arbeidsbemiddeling.

Ten aanzien van de blijvende bedrijven die zich moeten vergroten en moderniseren kan de financiering een knelpunt vormen. Vandaar dat de overheid onder

bepaalde voorwaarden rentesubsidies ter beschikking stelt. Voor een aantal boeren kunnen hierdoor de rente- en aflossingsverplichtingen tot een aanvaardbaar niveau worden teruggebracht.

Onmisbare voorwaarden voor een beleid gericht op afvloeiing en schaalvergroting is in de eerste plaats voldoende werkgelegenheid buiten de landbouw. In Nederland heeft de overheid met het oog hierop faciliteiten geschapen ter bevordering van de regionale industrialisatie. Dit beleid gericht op een verbreding van de economische structuur heeft inderdaad de afvloeiing mogelijk gemaakt en tevens de regionale ontwikkeling bevorderd.
Voor een groot aantal gebieden is tevens van groot belang geweest de verbetering van de agrarische infrastructuur, m.n. de schaalvergroting en het gebruik van moderne werktuigen is hierdoor in belangrijke mate bevorderd.

5.5 Prijs en inkomensontwikkeling

Rest nog de vraag hoe de inkomensontwikkeling in de komende jaren zal zijn. In de eerste plaats dienen wij met voortgaande inflatoire prijsstijgingen rekening te houden. De landbouw bevindt zich hierbij in een zwakke positie omdat compensatie van de kostenstijgingen door hogere opbrengstprijzen moeizaam tot stand komen.

In de laatste jaren is het gemiddelde prijspeil van de totale kostenfactoren in de landbouw met 5 tot 7% gestegen. Handhaving van het agrarisch inkomen op hetzelfde niveau behoeft niet in te houden dat deze kostenstijging volledig wordt gecompenseerd door een evenredige stijging van de opbrengstprijzen. Immers de daling van de kostprijzen als gevolg van de produktiviteitsstijging bedroeg bij gelijkblijvende prijsverhoudingen 1,5 à 2%. Dit betekent dat 3 tot 5% van de bovengenoemde prijsstijgingen van de kostenfactoren gedekt diende te worden door verhoging van de opbrengstprijzen. Aangezien de prijzen van de meeste agrarische produkten direct of indirect afhankelijk zijn van EG prijsmaatregelen, kan een compensatie van de inflatoire prijsstijgingen alleen verkregen worden via het EG prijsbeleid.

Het EG landbouwstructuurbeleid kan het EG prijsbeleid niet vervangen. De van de structuurmaatregelen te verwachten extra produktiviteitsstijging is op korte termijn gezien van geringe betekenis en bij het huidige inflatietempo in geen geval voldoende om de kostenstijgingen te compenseren. Om een relatieve verlaging van agrarisch inkomen te voorkomen is een aanpassing van de landbouwprijzen noodzakelijk.

Wanneer één van de primaire doeleinden van het landbouwbeleid is het veiligstellen van een royale voedselvoorziening en als dit betekent dat het produktiepotentieel binnen Nederland en de EG zoveel mogelijk intact moet blijven, dan dienen ook de ingezette produktiefactoren een billijke beloning te ontvangen. De produktietechniek op goed geleide bedrijven en de prijzen van de kostenfactoren in het betreffende gebied moeten dan wel de grondslag vormen voor het bepalen van de produktiekosten, op basis waarvan een verantwoord prijsbeleid gevoerd kan worden.

Bij het bepalen van de zelfvoorzieningsgraad zal mede gelet dienen te worden op de mogelijkheden van internationale en regionale arbeidsverdeling, welke voor de landbouw vooral worden bepaald door de natuurlijke produktieomstandigheden, de aanwezige omvang en kwaliteit van het overheidspotentieel en de transportkosten.

5.6 Verticale integratie wordt belangrijker

Zowel bij aankoop als bij verkoop wordt de landbouw geconfronteerd met veelal sterke marktpartijen. Bovendien is er binnen de landbouw een steeds verdergaande differentiatie en specialisatie waar te nemen. Dit gevoegd bij het gestegen gebruik van non-factor inputs heeft tot gevolg dat de inkomenspostie van het individuele landbouwbedrijf meer afhankelijk werd van de prijsverhouding tussen de input- en outputmarkten. De nogal zwakke onderhandelingspositie van het individuele landbouwbedrijf in onderhandelingen met de toeleverende en afnemende industrie zou tot een nogal pessimistische kijk op de toekomstige ontwikkeling van het agrarisch inkomen moeten leiden.

Hier moet echter de groeiende onderlinge afhankelijkheid van de bedrijven in de opeenvolgende stadia van het produktieproces in ogenschouw worden genomen. Nieuwe ontwikkelingen m.b.t. produktietechnologie, transport en marketing vereisen een nauwe samenwerking tussen de opeenvolgende schakels t.a.v. de kwaliteit, kwantiteit en oplevering. Dit zal zeker tot een verdere uitbreiding van de vertikale integratie leiden. Voor toeleverende en afnemende industrie is schaalvergroting en vertikale integratie belangrijk om hun deel van de markt en de continuïteit van het bedrijf veilig te stellen. Voor de landbouw betekent de vertikale integratie: betere mogelijkheden voor de financiering van uitbreiding en modernisering van de bedrijven, vermindering van inkomensonzekerheid en het gebruik van door grote firma's ontwikkelde specialistische know-how.

In Nederland was b.v. in 1970 ca 95% van de afzet van slachtkuikens, 60 à 70% van de mestkalveren en ca 40% van de mestvarkens contractueel vastgelegd. In het algemeen geldt dat vooral de grotere bedrijven een contractuele afzet zoeken voor hun produktie; de kleinere bedrijven doen dat in slechts beperkte mate. De aard van de verschillende contracten is nogal uiteenlopend. De zogenaamde loonmestcontracten, waarbij de dieren in eigendom zijn van handel en industrie en de boer slechts een vergoeding ontvangt voor verzorging en stalling, overwegen sterk in de mestkalverensector, doch zijn in de varkens- en slachtkuikensector van veel minder betekenis.

Ook in andere sectoren treft men een toenemende integratie aan. Bij consumptie-aardappelen b.v. is ongeveer een derde van de afzet af-boerderij d.m.v. contracten vastgelegd. Ook in de groentensector ontstaan contractuele relaties tussen agrarische producenten en conservenindustrieën en grootwinkelbedrijven. Op lange termijn hebben alle partners belang bij de concurrentiekracht en continuïteit van de vertikale kolom als geheel, en dit betekent een wederzijds belang in de efficiency en economische kracht van elk afzonderlijke sector. Deze ontwikkeling zal de collectieve onderhandelingspositie van efficiente agrarische producenten versterken. Dit geldt zowel voor binnen als buiten de vertikale integratie staande producenten. Hier staat tegenover dat minder efficiente en kleinere producenten, die hogere kosten hebben voor aflevering, transport en afzet, waarschijnlijk een relatieve verslechtering van de ruilvoet zullen bemerken. De toekomst zal waarschijnlijk een combinatie van grootschalige industrieën met kleinschalige landbouw brengen, maar zal tevens een verdere produktieconcentratie op een kleiner aantal gespecialiseerde landbouwbedrijven laten zien. Hierbij kan een bundeling van het aanbod de positie van de agrarische producenten versterken.

5.7 De sociale positie van de agrarische bevolking

De veranderde sociale en economische positie van de agrarische bevolking en de gevoelens van onbehagen en onzekerheid, die ermee gepaard gaan, vloeien voor een belangrijk deel, behalve uit de structurele veranderingen in de agrarische bedrijfstak, tevens voort uit de eveneens vrij snelle verandering van de plaats van deze bedrijfstak en van de agrarische bevolking in de plattelandssamenleving. Nog niet zo lang geleden - in veel gebieden nog na de Tweede Wereldoorlog - was de landbouw de belangrijkste bron van werkgelegenheid en was de agrarische bevolking de belangrijkste bevolkingsgroep. In deze situatie namen de boeren een sterke positie in. Zij bezaten de grond, zorgden voor de werkgelegenheid en zij

hadden leidinggevende posities in de plattelandssamenleving. Het sociale aanzien van een zelfstandig bestaan in de agrarische sector was dan ook groot. Dit aanzien straalde ook af op de meewerkende zoons, als toekomstige boeren.

Doordat het platteland en de landbouw betrokken raakten bij het proces van economische groei en sociale verandering, behoort deze situatie echter tot het verleden. Door de industrialisatie van het platteland nam de werkgelegenheid buiten de landbouw sterk toe en hiermee ook de niet-agrarische bevolking. Hierdoor en ook door de vermindering van de agrarische bevolking daalde het aandeel van deze bevolking in de totale plattelandsbevolking vrij sterk. In veel dorpen vormt de agrarische bevolking momenteel slechts een kleine minderheid. Door de gewijzigde economische verhoudingen, door de uitbreiding van de pendel en de intensivering (van de communicatiemiddelen), kwam in eerste instantie de niet-agrarische plattelandsbevolking in nauwer contact met de stedelijke levenssfeer en daarmee met opvattingen, denkbeelden en gewoonten en met een levensstijl, die niet wordt bepaald door de traditionele agrarische samenleving. Deze gewijzigde economische en sociale omstandigheden brachten tevens een fundamentele verandering in de gezags- en machtsverhoudingen op het platteland.

Deze ontwikkeling laat de agrarische bevolking uiteraard niet onberoerd, temeer niet daar steeds meer agrarische jongeren buiten het bedrijf werkzaam zijn of een opleiding voor een niet-agrarisch beroep volgen. De agrarische bevolking wordt aldus in een periode van economische groei geconfronteerd met toenemende welvaart, kortere werktijden en uitbreiding van de sociale voorzieningen bij de niet-agrarische bevolking. Daar komt nog bij, dat tengevolge van de economische problematiek, waarmee de landbouw te kampen heeft, de inkomensontwikkeling van veel boeren achterblijft bij de niet-agrarische bevolking en dat zij veel langere werkdagen moeten maken, veelal geen vrije weekends kennen en niet op vakantie kunnen gaan. Onder deze omstandigheden heeft voor velen het vroeger zo aantrekkelijke boerenberoep veel van zijn glans verloren.

Bij een voortgaande economische groei en technische ontwikkeling zal de sociaal-economische positie van een groot aantal boeren op korte termijn nauwelijks beter worden. Dikwijls zal zelfs het tegendeel het geval zijn. In de komende jaren zullen veel boeren voor de keuze komen te staan: blijven of wijken. De omvang van de beroepsverandering wordt in belangrijke mate bepaald door de inkomensontwikkeling. Uit diverse onderzoekingen komt nl. naar voren, dat vrij veel boeren zeggen bij een daling van het inkomen van beroep te zullen veranderen. Veel boeren zullen om in de landbouw te kunnen blijven over moeten gaan tot (intensieve) samenwerking bij de uitvoering van de werkzaamheden of tot het

sluiten van contracten met afnemers of leveranciers. Het een en ander zal, vooral bij de samenwerking, een vermindering van de zelfstandigheid inhouden. Hier staat tegenover dat samenwerking met name in de melkveehouderij naast economische ook belangrijke sociale voordelen kan hebben. Het blijft echter een vraag of met name de intensieve samenwerking sterk in betekenis zal toenemen.

Op wat langere termijn is bij een verdergaande economische groei een verbetering van de sociaal-economische positie van de agrarische bevolking zeer wel mogelijk mede daar hoge eisen aan moderne ondernemers worden gesteld. Deze verbetering zal eerder worden bereikt, naarmate er meer boeren van beroep veranderen.

Bij het bovenstaande is uitgegaan van een landbouw, die in de eerste plaats de functie vervult van producent van voedsel en grondstoffen. De sociaal-economische positie van de landbouw zal wellicht anders worden, wanneer meer betekenis wordt toegekend aan de vanouds secundaire functie, nl. het beheer en de verzorging van het landschap. Omdat de agrarische produktie sterk gespreid is wordt bovendien de ruimte in onze volle geïndustrialiseerde samenleving open gehouden. Een andere factor die van invloed kan zijn op de positie van de agrarische bevolking is het afremmen van de economische groei. Tot voor kort was er althans voor één doelstelling van economische politiek geen verschil van mening t.o.v. een zo groot mogelijk economische groei. Maar ook achter deze doelstelling is de laatste jaren een vraagteken geplaatst. Gelet op de voedseltekorten in de wereld behoeft dit vraagteken evenwel niet te gelden voor de voortbrenging van agrarische grondstoffen. Ook vanuit het gezichtspunt van energiegebruik steekt de landbouw gunstig af bij andere activiteiten, terwijl bovendien het agrarische produktieproces weinig milieuvervuilend is. Al deze factoren kunnen ertoe bijdragen dat de positie van de agrarische sector in de totale bedrijvigheid sterker wordt en dus ook de positie van de werkers in deze bedrijfstak.